
sociologisk forskning

nr 4 2008

Redaktör & ansvarig utgivare

Redaktör: Katarina Sjöberg
Sociologiskforskning@soc.lu.se
Ansvarig utgivare: Mikael Carleheden
mikael.carleheden@sam.oru.se

Redaktionen

Katarina Sjöberg (red)
Bo Isenberg
Henrik Lundberg
Marcus Persson
David Wästerfors
Anett Schenk

Adress

Sociologisk forskning
c/o Sociologiska institutionen
Lunds universitet, Box 114
221 00 Lund
tel. 046-2228809
fax. 046-2224794

Tryck: print@soc. vid Sociologiska institutionen

Sättning: RPform, Hallstahammar

Omslag: Malin Wigren

ISSN 0038-0342

Sociologisk forskning publiceras med stöd från Vetenskapsrådet.
Anvisningar till författare finner du på vår hemsida
www.sociologforbundet.se
Artikelförfattarna ansvarar själva för innehållet i respektive artikel.

Utgivningsdatum 2008

nr 1: v 10 nr 2: v 23/24 nr 3: v 40 nr 4: v 51

Sveriges Sociologförbund

Är en fackligt och politiskt obunden intresseorganisation för sociologer med syfte att främja sociologins vetenskapliga utveckling och praktiska tillämpning. Som medlem i Sociologförbundet får du bland annat förbundets egen tidskrift Sociologisk forskning och den internationella tidskriften Acta Sociologica, som utkommer fyra gånger per år.

Vill du bli medlem?

Se Sociologförbundets hemsida www.sociologforbundet.se för information. Från hemsidan kan du också beställa lösnummer av Sociologisk forskning.

Sociologförbundets styrelse

Antoinette Hetzler, Lund, ordförande
Mikael Carleheden, Örebro, vice ordförande
Henrik Loodin, Lund, sekreterare
Erik Wesser, Kalmar, kassör
Ordinarie ledamöter: Ildikò Azstalos Morell, Uppsala, Lisa King, Södertörn, Per-Olof Olofsson, Halmstad, Mattias Strand, Umeå, Malin Wreder, Karlstad.
Suppleanter: Roine Johansson, Östersund, Ulla Björnberg, Göteborg

Innehåll

Ännu ett sociologiskt bricolage	5
I andras hem <i>Karin Widerberg</i>	7
Självvet, rollerna och pågående koordinationer av mänskliga handlingar <i>Per-Olof Olofsson</i>	25
Motståndets betydelse. <i>Elin Lundin</i>	47
Vår bästa tid är nu? <i>Kerstin Jacobsson</i>	75
Det sociologiska självförtroendet. <i>Thomas Brante</i>	97
Recensioner.	103
Sociologförbundet har ordet	116

Ännu ett sociologiskt bricolage

Med denna rubrik vill vi slå ett slag för det som varit redaktionens ledstjärna under de tre år som uppdraget legat i Lund. Vi har försökt visa upp mångfalden av dagens ytterst livaktiga sociologiska forskning (eller sociologins ”teman med variation”, bricolage), en mångfald som trots dess inneboende skillnader och spänningar faktiskt kan representeras i läsvänlig form.

Första artikeln har titeln ”I andras hem – om minnesarbete som förnyelse av familjesociologi”. I traditionell socialisationsteori objektiveras familjelivets vardagslivserfarenheter till att bli en institution som bärs upp av abstrakta relationer och funktioner. En sådan utgångspunkt, menar författaren, osynliggörs betydelsen av viktiga ”rum” där barn och ungdomar lär sig hur kön, klass och familj ”görs”. För att synliggöra detta använder sig författaren av en alternativ ansats hämtad från Dorothy Smith och alternativa metoder – minnesarbete – i utforskandet av detta ”rum” och dess betydelse.

Härnäst kommer artikeln ”Självvet, rollerna och pågående koordinationer av mänskliga handlingar – om att försöka se ”samhället” som något annat än fångelse eller marionetteater”. I artikeln ställs frågan varför rollsociologin har fått en så undanskymd plats. Följdfrågan blir om det är möjligt att använda rollsociologin så att den belyser den ökade rollkomplexiteten som kännetecknar ”senmoderniteten” med ständigt pågående rollförändringar och rollövergångar.

Nästa artikel, ”Motståndets betydelse”, utforskar sociala praktiker som en möjlig länk mellan aktör-strukturperspektivet. I artikeln ligger fokus på George Herbert Mead vars tänkande intellektuellt sett är förenat med pragmatismen. Författarens syfte är att visa hur Meads pragmatiskt influerade tankar om motståndets betydelse för reflektion och kreativitet kan ge ett viktigt bidrag till aktör-strukturdebatten.

Sist ut är artikeln ”Vår bästa tid är nu – om tidsuppfattning och politisk självförståelse”, ett bidrag som ser tid och tidsuppfattning som central när det gäller politisk självförståelse. Ambitionen är att försöka förstå pragmatismen av politiken med hjälp av en tidssemantisk analys, där modern tidsuppfattning kontrasteras med senmodern tidsuppfattning.

Gäst i detta nummer är professor Thomas Brante, verksam vid Sociologiska institutionen vid Lunds universitet. Hans bidrag ”Det sociologiska självförtroendet” tar upp ett för sociologin ytterst angeläget ämne, nämligen forskning som underordnad kommersiella och andra intressen samt den överhängande risk som följer i dess spår, nämligen att viktig kunskap i framtiden kanske kommer att produceras utanför universiteten. En annan poäng är att sociologin är en relativt ny vetenskap och att framtiden trots allt kan vara öppnare än sociologerna själva tror.

Sociologförbundet ges som vanligt sista ordet och det är förbundets ordförande, professor Antoinette Hertzler som för pennan.

Med dessa ord tackar Lunda-redaktionen för sig och lämnar över till Uppsala-redaktionen, med Hedvig Ekerwald som redaktör. Vi önskar er stor arbetsglädje och lika

stor arbetsgemenskap. Lycka till! Tidskriftens adressen kommer fortsättningsvis att vara sociologiskforskning@soc.uu.se.

Katarina Sjöberg

Redaktör

ABSTRACT

In the home of Others – Exploring new Sites and Methods when investigating the Doings of Gender, Class and Ethnicity

What role does the experience of being in and observing other people's home play in forming one's gender and class identities and family aspirations? And how can it be explored? Through the traditions of socialization theory the everyday/-night experiences of family life are objectified into an institution (the family) with abstracted relations (mother-father-child) and functions ("primary socialization"). This is a view directly related to ruling relations through which the family is institutionalized, by rules and regulations, and made accountable as such. Hereby the question of experiences of other sites (and localities!) and other relations when forming one's gender and family aspirations are not raised. In this article it is argued that when using an alternative approach (the method of inquiry proposed by Dorothy E. Smith) and alternative methods (memory work) the door to other homes is opened. Using experience stories a picture is drawn where new sites and relations are made visible as crucial contexts where gender and family life is explored and learned. By illuminating the "work knowledge" of family life another way of mapping is presented, a way that extends and transforms the traditions within family research.

Keywords

Key words: Memory stories, the perspective of the child, learning gender, class and ethnicity, an explorative approach.

Karin Widerberg, Prof. Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitet i Oslo, Postboks 1096 Blindern, 0317 Oslo, Norge. karin.widerberg@sosiologi.uio.no

Karin Widerberg

I andras hem

Om minnesarbete som förnyelse av familjesociologi

Vilken betydelse har andras hem för hur vi utformar våra liv, våra köns-, och klassidentiteter, hem och familjeliv? Och hur kan det utforskas?

I traditionell socialisationsteori¹ objektivteras familjelivets vardagsfarenheter till att bli en institution (familjen) som bärs upp av abstrakta relationer (mor-far-barn) och funktioner (primär socialisation). Det är ett perspektiv som direkt motsvarar den institutionalisering av familjen – genom lagstiftning och materialiserade ordningar – som styrningsrelationer och styrningsapparater² producerat. Med en dylik utgångspunkt osynliggöres betydelsen av eventuellt andra viktiga ”rum” där barn och ungdomar lär sig hur kön, familj och klass ”görs”. I denna artikel vill jag försöka visa att med en alternativ ansats (Dorothy E. Smith) och alternativa metoder (minnesarbete) kan dörren till andras hem öppnas och betydelsen av detta ”rum” utforskas. De minneshistorier som presenteras här är tänkta att illustrera hur betydelsefulla socialisations- rum och -relationer kan ”upptäckas” och utforskas. Tillsammans ger de en bild av hur viktiga andras hem kan vara – inte minst i relation till det egna hemmet – när man som ung söker efter modeller för kön och familjeliv. Artikeln är sålunda ett argument för en alternativ kartläggning av familjeliv som både utvidgar och omformar de familjesociologiska traditionerna.

Metod

En grundläggande princip i den ”utforskningsmetod” (min översättning av ”Method of Inquiry”) som Dorothy E. Smith³ förordar och utvecklat är att vi *inte* ska starta med begrepp eller textmedierade diskurser. Vi ska istället närma oss subjekten (våra kunskapsinformeranter) som situerade – i relation till andra – i sitt livs fakticiteter. Genom att fokusera på sociala relationer kan vi se och förstå hur det som subjektet gör

1 Socialisation är ett begrepp som kan sägas utformat i ett styrningsperspektiv; det är vad man ser och är upptagen av i ett ovanifrån perspektiv rörande individens inlemning i sociala/samhälleliga kontexter. Det är sålunda inte ett begrepp jag önskar använda då jag i det följande försöker ta utgångspunkt i barnets position. Därför försöker jag undvika det i framställningen även om omskrivningarna till läring och göring blir något tungvinta.

2 För en redogörelse för styrningsrelationer som begrepp och perspektiv, se bla Smith 2005, speciellt s. 13-20

3 Smith 1992, p. 91-94, Smith 1999, p. 5-8

och upplever kan knytas till handlingssekvenser som koordinerar en mängd andra liknande positioner. En utforskning av hur familj ”görs” innebär följaktligen att den empiriska utgångspunkten måste positioneras. Det subjekt (den kunskapsinformant) vars erfarenheter ska utgöra utgångspunkten för kartläggningen av familjeterrängen, måste sålunda utpekas. Och de relationer som dennes familj utgör kan inte bestämmas eller definieras på förhand utan kan först fastställas som ett resultat av själva utforskningen. Med en dylik ansats vidgas fältet och den doxiska förståelsen av familjen utfordras och transformeras. Det är just detta som är syftet med denna artikel. Genom att illustrera det angreppssätt jag här förordar, vill jag dessutom visa att det synliggör strukturella variationer och skillnader som ofta osynliggörs genom de mer traditionella tillnäringarna.

För cirka tjugo år sedan uppträckte jag både Dorothy E. Smiths och Frigga Haugs arbeten. Det förändrade både min blick och mitt synfält. Det fick mig att utforska och använda en kombination av dessa båda perspektiv i min egen forskning. Kort uttryckt skulle man kunna säga att minnesarbetsmetoden (Haug 1987) inspirerade mig att utveckla nya och annorlunda metoder och tekniker som jag kunde använda då jag skulle undersöka subjektets (kunskapsinformantens) ”praxiskunskap” (”work knowledge”, min översättning av Smiths begrepp, se Smith 2005, s. 151–155) på ”problem-fältet” ifråga (”problematic”; Smith 2005, s. 38–34). I flera olika forskningsprojekt (om sexuell trakassering, kunskapens kön och trötthetens socialitet) har jag försökt kombinera och utveckla ansatserna för att få fram ny kunskap⁴. Detta har också föranlett mig att skriva mer meta-teoretiska arbeten, böcker och artiklar⁵, där min egen ansats diskuteras mer utförligt.

När jag hade gjort minnesarbete för boken ”Kunskapens kön” (Widerberg 1995) hade jag förutom en historia om min egen familj också skrivit historier om mina väninors familjehem. Medan jag skrev dessa historier slogs jag av hur ”allt kom tillbaks”, även ting jag trodde jag glömt eller inte visste att jag kom ihåg. Genom att använda ett antal tekniker⁶ kunde jag komma ihåg inredningsdetaljer, ja till och med dofter. Jag föreställde mig att jag stod framför ytterdörren, knackade på eller ringde på dörrklockan, redo att bli insläppt. Den bild som sedan producerades är naturligtvis en rekonstruktion⁷ men de tekniker jag hade använt fick mig inte bara att få fram fler detaljer, de blev också mer konkreta och underlättade sålunda – åtminstone för mig – en validering av de känslor jag mindes. Eller kanske riktigare uttryckt: känslorna som minnena återkallar söker en förklaring i detaljerna, lika mycket som detaljerna får en att minnas känslorna knutna härtill.

4 Se t.ex. i följande böcker; Brantsæter & Widerberg 1992, Widerberg 1995 and Lilleaas & Widerberg 2001

5 Widerberg 1995, 1998, 1999, 2001a, 2001b, 2002, 2003, 2008. Mitt angreppssätt har också debatterats och analyserats av andra, se t.ex. Hopland Engebretsen 1999

6 Presenteras i Widerberg 1995 men diskuteras också i senare arbeten, t.ex. Widerberg 2002, 2003 och 2008

7 Detta tema diskuteras i de arbeten som det referas till i föregående not.

I dessa minneshistorier letade jag efter ”det sociala” som i projektet ”Kunskapens kön” handlade om hur kön, sexualitet och kunskap görs intersektionellt. Jag sökte med andra ord efter kunskaper om sociala relationer som kopplade ihop mikro och makro. Och eftersom jag önskade rita en karta över kunskapens kön, så var det den typ av ”sanning” – en sann (fruktbar, i bemärkelsen orienteringsbar) teckning från just den positionen – jag eftersträvade.

Från familj till hem

Ovanstående historier väckte mitt intresse för alla andra hem jag färdats i och som betytt mycket för mig. Det stod omedelbart klart för mig att ett fokus på hem istället för familj innebar en annan blick och kunskap.

För det första så är det i barnets perspektiv⁸ en person (eller flera) man besöker och där besökets innehåll bestäms av kontexten – både det sociala och relationella men också det materiella rummet – för besöket. Det är inte familjen man kommer för att besöka, även om man ofta får den på köpet. I den ”uforskningsmetod” som förordas av Dorothy E. Smith är det också givet att om man tar utgångspunkt i barnet som subjekt eller kunskapsinformant så är det hemmet vi (bland annat) förs in i. Att ta utgångspunkt i familjen vore att starta med någon annans utgångspunkt, en annans blick, en blick som också motsvarar den som hör ihop med ett styrningsperspektiv.

För det andra så upplevde jag att fokuset på hemmet öppnade för en blick för det materiella som skärpte minnet till att fånga detaljer, vilka i sin tur ytterligare stimulerade minnesarbetet. Som jag tidigare påpekat så kan detaljerna locka fram emotioner, likväl som emotioner kan få oss att se och minnas detaljer. Detta är något som är välkänt inom såväl skönlitterär verksamhet som i andra akademiska discipliner (etnologi, socialantropologi, med flera). Inom sociologin har det däremot varit tradition att fokusera mer på de sociala relationerna än på de materiella kontexterna. Önskan att kunna generalisera till roller (till exempel könsroll), institutioner (till exempel familj) och så vidare, det vill säga just det begreppsfokus som kritiseras av Dorothy E. Smith, har fått sociologer att abstrahera istället för att konkretisera. Att förankra roller och institutioner i en materiell kontext och att utforska just denna – rummet, platsen – för att få en fylligare, mer nyanserad, varierad och delvis annorlunda bild av exempelvis just familjen, är det idag även andra sociologer⁹ som förordar. På sikt kommer en dylik ansats troligtvis att ge upphov till en ny förståelse av hur kön, klass och etnicitet görs intersektionellt.

Dessa resonemang är dock en intellektuell efterkonstruktion. Vid tidpunkten för

8 Att lyfta fram och fokusera på barnets perspektiv är naturligtvis inget nytt. Men även om forskare som Barrie Thorne (1987, 1993), Jean Briggs (1992), Gary Fine & K.L. Sandstrom (1988), Barry Mayall (1994), för att nu bara nämna några stycken, både har diskuterat och empirisk belyst dess fruktbarhet, så förstås socialisation fortfarande primärt som något som görs med barn och inte något som barnen gör själva.

9 Hemmens betydelse, både i form av dess objekt och deras betydelse men också som säte för utveckling av nära och personliga relationer, har betonats också av Miller 1998, 2001, Chapman&Hockney 1999, Hecht 2001, Morgan 1999 och Silva 1999

skrivandet av historier ”upplevde” jag bara att hemmet som perspektiv ”fungerade” – det fick mig att minnas, det var roligt att skriva och jag tyckte att jag lärde mig en massa.

Ett par år efter att jag kommit ut med boken ”Kunskapens kön” (Widerberg 1995) började jag sålunda skriva ner historier även om andra viktiga hem. Till en början var min enda ambition att jag ville förmedla dem till mina egna barn så att de skulle få veta inte bara mer om mig men också om de dramatiska ändringar som skett mellan våra båda generationer. Senare försökte jag involvera både min dotter och min mor och få dem att skriva sina egna historier om ”viktiga hem”, för att få material till en liten skrift om viktiga hem för tre generationer av kvinnor. Trots att min dotter tände på idén kom hon aldrig igång med själva skrivandet. Hon var alldeles för upptagen av att leva livet här och nu för att ha ro och genuint intresse av att sätta sig och minnas. Min mor, å andra sidan, som hade både oceaner av tid och stort intresse var mer än villig att delta. Det var i själva verket ett tema hon inget hellre önskade än att få tala om och som hon inte särskilt framgångsrikt försökt ”pracka” på oss barn vid upprepade tillfällen genom åren. På grund av hög ålder och värkande händer som gjorde det svårt att ens hålla i en penna, hade hon svårt att skriva varför jag intervjuade henne istället. Vi tog oss an ett hem och en familj åt gången och via frågor försökte jag få henne att vara så detaljerad som möjligt. Återigen slogs jag av hur detaljerat man kan minnas – när det är emotionellt laddat. Även min mor kunde i detalj minnas hur det såg ut i hemmet i fråga, var de satt, vad de åt, hur det luktade, och så vidare – och detta angående ett hem det var 80 år sedan hon besökt. Och även hon hade upplevt och sett ”detaljernas kön och klass”, särskilt när det handlade om att göra rätt eller fel och i upplevelser av förnedring, egen såväl som andras.

När jag hade avslutat intervjuerna med min mor bad jag henne läsa även mina historier och få hennes kommentarer på de upplevelser hon själv hade med dessa hem. Hennes kommentarer på mina historier och hennes tilläggsupplysningar, förklaringar och förståelser gav upphov till ett nytt material. Men än viktigare var att de synliggjorde en bestämd social relation som avgörande när – och hur – en individ värderar de andras hem.

Klassificering av hem – en fråga om positionering

De hem jag besökte som barn och ungdom och som jag skrivit historier om är väldigt olika. Å ena sidan kan de sägas falla in under de traditionella kategorierna såsom grannar, släkt och vänner, å andra sidan säger en dylik indelning ytterst lite om den betydelse hemmet i fråga faktiskt hade för mig. Utifrån materialet har jag funnit andra dimensioner långt mer fruktbara då jag har försökt differentiera mina relationer till de olika hemmen. Jag har sålunda inte tagit utgångspunkt i förutbestämda kategorier och definitioner för att analysera mitt material utan tvärtom låtit materialet utgöra en utgångspunkt för kategori- och begreppsbyggnad.

Den första typen av hem är de jag besökte tillsammans med min mor. Min mor som blev änka med fem barn, endast 40 år gammal, sökte sällskap hos andra, hos släkt och vänner. Min syster som var fem år när min far dog och jag som då var nio år, fick

hänga med. Vi gick eller cyklade till grannar, släktingar och mors vänninor minst ett par gånger i veckan. Mina minnen från de hem vi då besökte är färgade av min mors humor; när hon var nöjd och glad och kopplade av så gillade jag också att vara där. Hemmet i fråga blev då trivsamt.

Den andra typen är de hem som jag sändes till på skolloven, för att både mor och jag skulle få ”komma ifrån”. Två av hennes systrar och ett par av hennes bästa vänninor – särskilt en kvinna – öppnade sina hem för mig, år efter år. Oftast var jag det enda barnet där – om jag inte hade med mig min lillasyster – och stannade kortare eller längre perioder från det jag var tio år till jag blev 15-16.

Mina vänninors hem, som min mor och mina syskon inte besökt eller visste lite om, utgör den tredje kategorin. Ett par av dessa hem ”snackades” det dock om i min familj. Denna sistnämnda situation och relation, som jag kommer att både illustrera och diskutera nedan, framstår som betydelsefull, kanske till och med avgörande för hur jag upplevde och tolkade hemmet som sådant.

Dessa tre kategorier uttrycker alla olika relationer som man bär med sig när man träder in i hemmen. Men mina historier kan naturligtvis delas in även efter andra kategorier, så som hem man känner sig välkommen i, hem som upplevs som märkliga, främmande, spännande eller mysiga. Dyliga dimensioner går på tvärs av ovanstående indelning och i mina historier är de ofta – men inte alltid – kopplade till könsrelationer. Hur dessa emotionella upplevelser (till exempel att ett hem upplevs som mysigt eller märkligt) kopplas till köns- och klassrelationer hänger i sin tur ihop med det sammanhang som min familj och dess klass- och könsrelationer utgör. Därför ett par ord om just detta.

Vi tillhörde medelklassen, min far hade varit försäljare av elektriska installationer till företag och reste runt och besökte kunder i veckan medan min mor var hemma och tog sig av hus och barn. Vårt hus låg på en gata med liknande hus, bebott av ”såna som oss” – med undantag av ett par arbetarklassfamiljer – i ett villaområde i utkanten av en medelstor stad. På 1950-talet då jag växte upp var familjerna stora, åtminstone medelklassfamiljerna. Det var barn överallt, i husen och på gatan, vilket gjorde det hela rätt livligt. När jag steg in i hemmen var min blick präglad av detta men också av det faktum att jag var ”farslös”, vilket var ovanligt i en tid då de flesta medelklassfamiljer var intakta och sålunda något som gav min blick ett bestämt fokus. Helt medvetet iakttog och reflekterade jag över hur ”normala” familjer gjorde familjeliv.

Min älskte bror – efter min fars död satt att vara familjens överhuvud – förordade en traditionell könsarbetsdelning vilken jag fann ytterst orättfärdig och ständigt opponerade mot. Jag tror inte att jag hade funnit den lika provocerande om det varit min far, eller min mor, som hade infört den. Men just det faktum att det var mina bröder – min näst äldste bror tog rollen som familjens överhuvud så fort han fick en chans – som skulle ha den slutgiltiga makten över oss, stred mot min rättfärdighetskänsla. Och rättfärdighet och rättvisa utgör själva kärnan i barns moraliska horisont, kanske speciellt i stora familjer där man måste slåss för sina rättigheter (till mat, omsorg, utrymme, mm). Rättvisa, självständighet och värdighet var sålunda dimensioner kopplade till sociala relationer jag var speciellt lyhörd för, något jag där och då upplevde

som något könat men som den feministiska diskursen först långt senare gav mig redskapen att sätta ord på.

Förutom klass, kön och en särskild familjekonstellation så är generation – i dubbel bemärkelse – en del av ens positionalisering. Som nämnts ovan växte jag upp på 1950-talet (född 1949) och var tonåring på 1960-talet. Detta är den historiska kontexten för mina historier, det är med andra ord generations specifika historier. Barns positionering är sålunda också alltid generations- (och klass-, kön- och etniskt) specifik. Hur man ser på barn och hur man behandlar dem varierar följaktligen med de vuxnas generation, klass, kön och etnicitet, i hemmet i fråga.

Barn går ut och in i hem till grannar, vänner och släktingar. Där möter de vuxna som positionerar dem som barn och inte som andra vuxna. Som barn kan de då uppleva att de ignoreras, betraktas som ett irritationsmoment eller som en glädjekälla. Makten att definiera situationen ifråga ligger hos de vuxna och ett barn som är på besök är prisgiven deras förhållningssätt. För att inte trampa fel och inte bli utslängd måste ett barn sålunda snabbt finna ut vilka regler som gäller i huset ifråga, de så kallade ”husreglerna”.

Detta underifrånperspektiv positionerar barn till att få andra upplevelser och erfarenheter av hem än det vuxna har. Att vara barn i min generation och kontext tycktes innebära att man ignoreras och segregeras (endast vissa rum, områden och tidsperioder var öppna för oss barn). Konversationer med vuxna var kortvariga och ofta formella och något genuint intresse för ”andras” barn varken förelåg eller låtsades. Och när det var dags för middag, blev man inte inbjuden utan fick gå hem eller vänta i ett annat rum. Det fanns naturligtvis andra hem där både relationerna och husreglerna var annorlunda, men de utgjorde då undantag från hur det var för övrigt i de arbetar- och medelklasshem jag besökte. Detta tror jag är just ett exempel på den generationsspecifika positioneringen av barn. Genom att vi inte tilldelades en deltagarroll i andras familjer, fick barn av min generation istället ro att utveckla observatörsrollen. Och för en observatör som inte ”räknades” – man var så oviktig att man nästan var som luft för de vuxna – kunde hemmen trots alla restriktioner sålunda ofta öppna sig på vid gavel.

Historier – en fråga om metod och tekniker¹⁰

Nedanstående historier och analyser är bara ett axplock av alla de som handlar om kön och klass. I själva verket så handlar alla hemhistorierna – totalt 20 stycken – också om kön och klass även om det explicita temat för den enskilda historian kan ha varit ett annat. Här har jag valt att presentera¹¹ ett par av de historier som jag idag menar

10 Begränsat utrymme omöjliggör här en mer fullständig metodologisk presentation. För en diskussion av hur jag använt och utvecklat olika tekniker baserade på metoden med minnesarbete, se t.ex. Widerberg 1995, 1998, 1999, 2001a, 2001b, 2002, 2003, 2008

11 Ett par av historierna är en något omarbetad version av historier presenterade i boken ”Kunskapens kön”(Widerberg 1995)

är särskilt fruktbara att tolka i termer av klass och kön. Det är minnesbilder som är påfallande levande, som återkallar lukten i hallen, mönstret på mattan och hur deras röster lät.

Minnen är alltid bearbetade tolkningar av upplevelser och minnesarbete sålunda ett rekonstruktionsarbete. Det är vad det kan få oss att se som avgör dess fruktbarhet, inte dess sanningshalt i någon objektiv bemärkelse. Det är alltså en metod som syftar att synliggöra och utforska och inte att verifiera eller bekräfta. Läsaren får nu själv avgöra om det är så mina historier nedan faktiskt fungerar

Historierna som nu följer är både av typen ögonblicksbilder (två stycken) och uppsumerande berättelser av en längre tidsperiod (tre stycken). Olika former för berättarjaget har också använts (tredje person i den förstnämnda kategorin och första person i den sistnämnda). Genom att skriva minneshistorier i tredje person etablerar man ett slags observatörs-relation till sig själv, vilket stimulerar till mer detaljerade beskrivningar. Läsaren kan själv roa sig med att byta kön på berättarjaget, dennes vän eller flera andra personer i texten och se hur olika könskonstellationer kan synliggöra hur kön görs eller *inte* låter sig göras.

Med min familjs blick

Iréne bor mittemot. Det är ett två-familjshus, fastän det inte är större än vårt. De bor i första våningen, har två rum, hall, kök och toalett. Bad har de i källaren, där Folke – Irénes far – också har en verkstad. Folke är jobbare. Han har en motorcykel som han kör till jobbet med, tidigt på morgonen. Fru Löfberg är hemmafru och Iréne är deras enda barn och ögonsten. Iréne är två år äldre än jag och vill helst vara med min äldre syster men får ofta hålla till godo med mitt sällskap. Hon är rödblond med lite bulsig utseende. Så vacker som min stora syster varken är eller kommer hon att bli. Fru Löfberg envisas dock med att inför mor skryta om hur söt och duktig Iréne är, som om hon och mor konkurrerade om och via döttrarna. Det är lördag och jag ska över och byta filmstjärnor med Iréne...

Grinden är och ska vara stängd. Gruset på gången är krattat och Karin försöker gå så lätt som möjligt för att inte lämna spår efter sig. Gardinen i fönstret rör sig. Det är fru Löfberg som hört ljudet från grinden, hon tycks alltid stå bak gardinen. Själv går Karin bak huset och öppnar ytterdörren. Det finns en ytterdörr på framsidan också men den har hon aldrig sett öppnad. Det är kallt i trappuppgången. Stentrapporna är nötta och hon tar två år gången. Iréne öppnar innan hon hinner knacka. ”Vi måste vara stilla, far sover”. Köket badar i ett skarpt neonljus. Allt är vitt och rent och det luktar simhall. Ingenting står framme, bara brödburken och en brödmaskin som vi absolut inte får röra. Diskbänken är av marmor med en ho och i en hörna står gasspisen. Ett litet bord med tre stolar står vid ena långväggen där en dörr leder in till hallen där Iréne sover i en säng som man faller ner från väggen. Ett draperi skiljer hallen från vardagsrummet där Folke ligger och sover på duschatellen under vilken det finns en utdragssäng för fru Löfberg. Vardagsrummet, som alltså också är föräldrarnas sovrum, är möblerat

med tunga möbler. Tre stora fåtöljer, ett runt bord och ett stort tungt skrivbord i ena hörnet. Drapperier döljer dörren in till finrummet som är en matsal som bara används vid födelsedagar.

Fru Löfberg gör varm choklad till dem och skär upp smörgåsar med brödmaskinen. Karin kan inte slita ögonen från maskinen. Det stora tandade hjulet som äter sig in i brödet. Och de perfekta skivorna. Hon äter den ena efter den andra, limpa med smör och socker på, tills hon är proppmätt. De tackar för maten och går in i hallen. På toaletten har de en brun "låtsasbajs" och de blir bägge fulla i fnis när Karin tar den och lägger den på golvet i hallen. De hör Folke vända sig på andra sidan drapperiet och blir ännu fnissigare. De går in på toaletten för att fnissa ut men så fort de kommer ut i hallen igen, så är fnisset där igen. De klarar inte att hålla igen och de hör Folke muttra ilsket. Fru Löfberg kommer in och försöker hysja på dem. Men hon är inte arg utan går in till Folke och pratar lågt med honom. Så drar hon undan drapperiet och de får komma in i vardagsrummet. Det luktar unket, fis och instängt. Folke är rödmosig i ansiktet men ser glad ut, där han ligger stor och fet i byxor, skjorta och hängslen och med tidningen brevid sig. "Vill ni se Stockholmstavlan?", frågar han och menar gumpen. "Nej men Folke då", säger fru Löfberg och skrattar lite generat. "Inte bry dig om honom du, Karin ...han bara skojar". Folke är bara snäll, åtminstone mot Iréne. Men han tjatar alltid om den där stockholmstavlan och Karin förstår inte vad det är som är så roligt med det. Och nere i verkstaden har han en kalender med pin-up tjejer. Där tycker hon att det är lite obehagligt när han talar om stockholmstavlan. Det är bäst när fru Löfberg är med och det är hon ju nästan alltid.

Det är inte så mycket att göra hos Iréne. Hon har så få saker och man har ingenstans att vara utan att Folke eller fru Löfberg lägger sig i. Så när de fnissat klart, så går Karin hem. Iréne ville ändå inte byta några filmstjärnor med henne.

Här har jag helt tydligt haft andras upplevelser av detta hem med mig. Inte bara mors och hennes beskrivningar av hur "fin" fru Löfberg ansträngde sig för att vara, i sättet hon gick, klädde sig och talade, något som vi alla skrattade åt i smyg, utan också min stora systems nedlåtande värdering av Irénes person. Hur rent och skötsamt det än var i deras hem och trädgård så var de fel. Fel klass helt enkelt och deras situation och beteende framstod och framställdes som löjligt. De var "den löjligen familjen" (namnet på ett kortspel som fanns när jag var liten), som trodde att de kunde bli en av oss, genom att bo på samma gata. Men vi avslöjade dem hela tiden, obönhörligt. Naturligtvis var vi väluppfostrade och vänliga, mor var kanske rentav extra vänlig och glad – folklig – särskilt mot Folke. Jag lärde mig också att ha roligt åt dem och berättelser om mina besök där, särskilt om när Irénes faster Nancy var på besök, röntte stor uppskattning hemma. Nancy bodde några kvarter bort, ensam, året runt i en sommarstuga på en stor tomt med mängder av blommor, växter och träd. Hon var gammal, liten och senig och liknade en häxa, tyckte jag. Jag var lite rädd för henne när vi gick dit på besök. Hemma hos Iréne var hon bara spännande där hon satt och rökte cigaretter i vardagsrummet. Att hon en gång tände tändstickor som hon släckte med sina fisar, är en historia som jag gärna berättade. Samtidigt kände jag då jag skrattade med

att det kom något emellan mig och Iréne och hennes hem. Något som växte med åren och som gjorde att besöken där upphörde före tonåren.

Nedanföör trappan

Iréne var inte den enda arbetarklasstjejen i gatan. Siv som jag också umgicks en del med och som var jämgammal med Iréne och egentligen hennes vän, tillhörde även hon fel klass. Sivs hus var också gjort till ett två-familjshus. Siv bodde i ovanvåningen med sin storebror och sina föräldrar. Faren cyklade till jobbet med bagen på styret, tidigt på morgonen. Bägge föräldrarna var sura och hälsade knappt då man mötte dem på gatan. Siv var lång och smal och gav ett hungrigt intryck. Vi var "alltid" hemma hos oss och jag upplevde att hon utnyttjade mig och vårt hem. Så fort något annat dök upp, övergav hon mig och bröt löften utan att blinka. Inte en enda gång var jag "uppe" hos henne. Men jag var ofta och hämtade henne...

Karin går in genom ytterdörren som är på framsidan av huset. Där är det två dörrar och hon trycker på ringklockan till den vänstra. Det luktar nymålat. Hon väntar inte på svar utan öppnar dörren och tittar uppför den branta trappan. Det hörs inget. "Är Siv hemma?" ropar hon. Hon hör en dörr öppnas och ser Sivs huvud ovanför trappräcket. "Jag ska bara äta klart, vänta här så länge". Sivs huvud försvinner och hon hör en dörr stängas. Hon sätter sig på trappan. Det är en lång trappa, hon har räknat stegen många gånger, de är 17 stycken. Trappan går rätt upp, brant med vägg på bägge sidorna. Först längst upp kröker den sig. Det går inte att se något annat än trappan. På ytterväggen är det ett smalt fönster där nere och ett där uppe. Själva trappan är klädd med en "äkta" matta som hålls på plats av guldpinnar på varje trappsteg. Den är helt ren och det luktar rent där. Hon har aldrig sett en så fin trappa. Det är tråkigt att sitta och vänta och hon spetsar öronen för att försöka höra något från ovanvåningen. Ingenting hörs. Nu har hon väntat säkert en halvtimme. Har Siv glömt henne? Vågar hon ropa igen? Hon reser sig och försöker göra lite ljud, trampa runt och nynna på en sång. Ingenting händer. Nu måste det ha gått en hel timme. Hon är så arg och ledsen att det känns som hon ska gråta. "Jävla Siv, jag skiter i dig!" muttrar hon tyst för sig själv. Hon öppnar dörren och kan inte låta bli att smälla igen den. Inte mycket men lite grann så att det hörs upp till dem.

Varför fick jag aldrig komma upp? Gillade de inte att ha folk på besök? Gillade de inte barn? Eller ville de inte att man skulle se hur de hade det? Skämdes de över hur de bodde eller över vad de åt? Jag frågade aldrig Siv, hon kommenterade det heller aldrig. Och jag är inte en gång säker på att jag egentligen undrade över varför. Det bara var så, hos Siv. Men jag fantiserade om hur det såg ut där uppe, i rum som motsvarade de vi hade hemma. De måste ha haft vardagsrummet i balkongrummet (mors sovum) och kanske köket i garderoben?

De ”duktiga flickornas” hem

Hos Maj-Lis

Maj-Lis bodde i närheten och vi gick i samma klass på mellanstadiet och det var då vi umgicks. Maj-Lis bodde med sina föräldrar och två äldre bröder i en tegelvilla från 1960-talet. Hon hade ett eget rum och det var där vi var. Resten av huset var mer eller mindre att betrakta som Maj-Lis arbetsplats. I källaren hade de ett företag, där Maj-Lis ”jobbade extra”. Riktigt vad de gjorde och om det sysselsatte hennes far på heltid, är jag osäker på. Jag minns iallafall att modern skötte bokföringen. Det Maj-Lis gjorde där, var att sortera ting och stoppa det i påsar. Maj-Lis fick ingen veckopeng, så behövde hon pengar fick hon jobba i företaget eller göra hushållsarbete. Det var hon som städade huset, handlade, gjorde ärenden och skötte tvätten. Ofta var det också hon som lagade maten. Hennes mor kunde dyka upp, välfriserad och välklädd och be Maj-Lis göra än det ena än det andra. Hennes far och bröder bad henne också om tjänster men då var det mer i form av befallningar. Och Maj-Lis sa aldrig nej. Hon var familjens piga, ständigt sysselsatt med hushållsarbete medan de andra satt i vardagsrummet och drack kaffe eller var på väg ut för att träffa vänner. Att jag var där, brydde de sig inte om, så vi fick finna oss i att ständigt bli avbrutna oavsett vad vi höll på med. Och antingen satt jag då på hennes rum och väntade eller också följde jag med och höll henne sällskap. Föräldrarna var inte ovänliga, kanske snarare tvärtom. Men de hade ett sätt att tala till Maj-Lis som om hon vore deras hemhjälp istället för deras dotter. Och Maj-Lis hade inte lika fina kläder och lika fin frisyra som sin mor. Den största kontrasten utgjorde dock händerna. Medan Maj-Lis händer var röda och fnasiga av allt diskande, tvättande och skurande var hennes mors händer vita, lena och välmanikurerade. Maj-Lis var lite grovt byggd, hade röda kinder och såg ut som en flicka från landet, i motsats till sin mor som såg ut som en fin stadsdam. Kanske kände sig Maj-Lis som den fula ankungen, vilket isåfall starkt underbyggdes av deras sätt mot henne. Bröderna behandlade henne – lillasystemen – i ”självklar” kraft av deras kön, ålder och fysiska styrka, direkt illa medan föräldrarna var mer vänligt nedlåtande. Jag var arg på dem alla och sa till Maj-Lis vad jag tyckte om det hela men hon slog bara bort det. Bröderna kunde hon inte rå på och föräldrarna hade så mycket att göra, sa hon, de var så slitna. Och dessutom fick hon ju betalt för mycket av det hon gjorde. Jag kunde inte se att föräldrarna såg särskilt slitna ut men det tyckte jag däremot Maj-Lis gjorde. Ingen annan jag kände gjorde så mycket hemma som det hon gjorde. Jag var fylld av uppror å hennes vägnar men till ingen nytta. Maj-Lis ville inte bråka. När hon sen lät sig trampas på och utnyttjas av killar också, började jag förakta henne och blev elak. Och det var då jag slutade umgås med henne.

Hos Katarina

Katarina blev jag känd med då vi började i samma klass på gymnasiet. Vi hade killar ihop men också mycket annat. När vi senare hamnade i olika klasser fortsatte vi att umgås och har än idag fortfarande kontakt med varandra.

Katarina bodde i ett modernt hus, inte stort men ytterst smakfyllt möblerat. Allt var kvalitet, ljus och luftigt, läckert och estetiskt. Inte många möbler men snygga och allt var genomtänkt och i samma stil. Det enda moderna, ”designade” hem jag minns från min barn- och ungdomstid. Men så var också Katarinas ”pappa” i den branschen. Han arbetade hemma och hade sin atelje i förläggningen av vardagsrummet med fönster från golv till tak ut mot den lilla inhägnade trädgården. Där satt han vid sitt stora skrivbord, var irriterad – man fick ej störa honom och han uppgav sig alltid vara störd – och ropade jämt på Katarinas mor som skulle servera eller hjälpa honom med något; ”Ah du tar en kopp kaffe till mig!” Han ropade på Katarina också men jag minns aldrig att han bad hennes lillebröder göra något. Han hade kort snaggat hår, trimmade mustascher och glasögon, var fräsigt klädd men inte särskilt lång. Han körde sportbil, hans bil som ingen annan fick köra och där det knappt var plats för barnen i baksätet. En bil för två körd av honom. Katarinas mor hjälpte sin man i hans jobb och höll hemmet oklanderligt. Jag tyckte att han körde med henne men hon ställde alltid upp och var vänlig och tillmötesgående när han var irriterad och sur. Jag förstod inte att hon orkade och att hon stod ut med honom. Hon var något äldre än honom och hade redan Katarina då de gifte sig. Hon skulle med andra ord vara tacksam och finna sig. Katarina misstänkte att han inte var hennes far och var periodvis deprimerad för det. Vår för hon inte frågade eller fick ordentligt svar från sin mor eller sin far, kom aldrig fram. Katarinas mor var oerhört snäll men också sträng, särskilt mot Katarina. Katarina fick hjälpa till hemma mycket mer än någon annan jag kände, fränsett Mai-Lis förstås. Ofta kunde hon inte följa med ut för hon skulle ta disken, stryka eller damsuga. Hennes mor kontrollerade och höll ordning på henne, Katarina skulle vara lika oklanderlig som hemmet. På grund av Katarinas far var vi alltid på hennes rum och huset blev bara tillgängligt och trevligt då han inte var hemma. Samtidigt var man då hela tiden rädd för att han skulle komma hem vilket ögonblick som helst, så helt kunde man aldrig koppla av. Därför var vi ofta hemma hos mig. Katarina är den av mina vänner som har varit mest hemma hos mig. Jag tror hon trivdes där. Själv tyckte jag det var spännande hemma hos Katarina. Jag njöt av att allt var så modernt och läckert – också maten de åt; mycket sallader, vackra uppläggningar, ren och oerhört god mat, hennes mor läste recept och lagade franskt, hon var jätteduktig. Och Katarina hade ett mysigt rum. Men jag avskydde och var rädd för hennes far. Jag tyckte han var en ”stropp”, mallig, dryg, självupptagen, egoistisk, ja, riktigt ”rälig”. Katarina försökte i likhet med sin mor vara honom till lags och blidka honom men han var bara kritisk och sträng mot Katarina. Efteråt – aldrig medan han var närvarande, hon sa aldrig emot honom – försökte hennes mor släta över, muntra upp och ge kärlek. Hennes lillebröder var lika sin far. Alla ”dullade” med dem och jag tålde dem inte. Hemma slapp de undan, behövde aldrig göra något och fick aldrig skäll. Senare servade både Katarina och hennes mor dem också. Två kvinnor och tre män. När barnen var stora fick Katarinas mor ”lov” – för ”stroppen” – att börja jobba: halvtid på bibliotek. Jag minns inte att Katarina uttryckte någon egentlig opposition gentemot relationerna i hemmet. Åtminstone aldrig öppet och utåt. Hon blev ledsen och arg och gick in på sitt rum. Hon var snäll hemma, gjorde det hon skulle, i stort sett utan stora miner.

I andra väninnehem såg jag så gott som aldrig fadern och knappast modern heller. Och ändå ruvade deras frånvaro som ett ständigt närvarande hot vilket präglade hela stämningen i hemmet.

Hos Kerstin

Kerstin umgicks jag med från och till ända från mellanstadiet och upp till och med gymnasiet. Det var oftast jag som följde med henne hem efter skolan, särskilt när vi var mindre.

Kerstin bodde i ett stort, brunt men nybyggt tegelhus. Allt var rent och köket praktiskt men det var inte ljust och läckert med modern design som hos Katarinas utan snarare mörkt och trist. Möblerna var stora och tunga och gardinerna fördragna. Allt var fint och dyrbart men livlöst och dött. Kanske för att det aldrig var någon där. Vi var alltid bara på Kerstins rum och på väg dit eller därifrån – för att ta något att äta eller dricka i köket eller för att gå på toaletten – skyndade vi oss. Kerstins mor ogillade besök och därför gällde det att vara så tyst och osynlig som möjligt. Hon hade ofta huvudvärk eller låg och vilade och det var därför det alltid också var så tyst där. Det hördes aldrig några ljud eller någon musik från någon av de andra rummen. Det var precis som om hela huset höll andan och lystnade. Och därför blev också de ljud vi ofrivilligt åstadkom så mycket mer uppmärksammade, både av Kerstins mor men också av själva. Vi rassade och tisslade och fnissade. En knarrande trapp kunde få oss att brista ut i återhållen skratt. Och vi skyndade oss in på hennes rum för att kunna fnissa ostört. Jag vet ingen som skrattade och fnissade mer än Kerstin. Hon skrattade så hon grät och det smittade av sig. Oavsett vad vi gjorde – och vi gjorde egentligen inte så mycket mer än läste tidningar och provade kläder – så ledde det till skratt. Tillsammans fnissade vi så att vi fick träningsvärk i magmusklerna. Men så fort vi blev lite högljudda så var hennes mor där. Hon kom aldrig in på Kerstins rum, så jag såg henne nästan aldrig, utan antingen stod hon ute i hallen eller också så ropade hon Kerstin till sig. Och det handlade alltid om att vi måste dämpa oss eller att Kerstin skulle göra ett eller annat så att jag var tvungen att gå hem. Skulle de äta middag blev jag aldrig bjuden utan fick på sin höjd sitta vänta på Kerstins rum. Men oftast ”passade” det då bäst att jag gick hem. Kerstin protesterade aldrig så jag hörde det, hon suckade bara men beklagade sig egentligen inte heller. Hon var ”hårt hållen”, både när det gäller tider, uppförelse och kläd- sel. Allting skulle vara oklanderligt och det var väl ingen av mina andra väninnor som hade en lika fin garderob som hon. Det var märkeskläder – och de var strukna – innifrån och ut. Det lyste och luktade (borgar-)klass av henne lång väg. Hon hade också en fysik som passade väl in. Hon var lång och välproportionerad utan att vara kurvig och vulgär. Och hon hade rena drag, rak näsa, stor mun, fina tänder och rakt cendrefärgat hår. Ett svalt, fräscht och rent utseende som underströks av en ”naturlig make-up” och frisk parfym. Det var bara hennes skrattande och fnissande som störde den välpolerade bilden. Och det var denna störning som jag upplevde att hennes mor försökte radera ut. Utan den blev dock Kerstin – åtminstone för mig – tråkig och allteftersom åren gick och hon dämpades, slutade vi också att umgås. Hennes far träffade jag aldrig.

Historierna – analysmöjligheter

En första antydning till analys av kön och klass görs både explicit och implicit i historierna ovan. Historierna har ju också valts för att jag tyckte att de så tydligt handlade om just detta. Men många andra teman än deras köns- och klassuttryck kan naturligtvis också lyftas fram. Då syftet med denna artikel är att argumentera för en ansats och inte teman i sig, kan jag av utrymmesskäl inte göra någon omfattande tematisk analys här. Jag vill dock peka på ett par teman som framstår som särskilt intressanta att förfölja.

Skam tematiseras både explicit och implicit i flera av historierna. Vi kan se hur skam som är något som bestäms strukturellt och kulturellt blir till något som ska hanteras individuellt. Struktur och kultur gör det med andra ord till ett individuellt projekt. Och detta projekt är könat. I den första historien, den om Iréne, belyses detta tydligt samtidigt som positionen som ”skam-bar” (potentiellt skamlig) här inte bara tycks generera underordning men även opposition. När fru Löfberg skryter om sin Iréne så är det positioneringen som ”skam-bar” som får henne att göra det, samtidigt som skrytet också demonstrerar ett försök att motbevisa och sätta sig över denna positionering. Och när min mor låter henne hållas, kanske till och med uppmuntrar skrytet, så är det ett uttryck för att min mor är klar över fru Löfbergs positionering.

Men som vi kan utläsa av en annan historia, ”Hos Katarina”, kan det faktum att man tillhör det potentiellt skamliga könet (mer eller mindre generationsbestämt) göra en sårbar fastän man har rätt klass. Som ”oäkta mor” blev positionen som skam-bar gjord explicit för Katarinas mor. Genom att inta en undergiven roll i förhållande till sin man och försöka vara en perfekt maka och mor, kunde hon visa att hon var värdig både honom och deras medelklass-liv. Men i relation till Katarina var det hon som var chefen även om det mesta gick ut på att lära ut sitt eget förhållningssätt, det vill säga lära Katarina att underordna sig patriarkala hus- och könsregler.

Att bete sig som ”duktig flicka”, vilket flera av mina vänninor i historierna beskrivs ha som projekt, behöver inte bara tolkas som en allmän internalisering av en patriarkal struktur och kultur. Det kan dessutom tolkas som en mer specifik strategi man väljer för att hantera en bestämd familjesituation, som ett könat sätt att försöka lösa familjekonflikter. När Katarina försöker vara ”duktig flicka”, kan det vara ett sätt att försöka hjälpa sin mor på traven. Genom att göra sig så omärklig som möjlig – genom att inte göra något fel – drar hon inte heller uppmärksamheten till moderns skambara position.

Skam som tema och dess könade praxis väcker i sin tur frågan om ”internt polisarbete” inom hemmets fyra väggar. I mina historier är moderns roll som patrollör och kontrollör av den allmänna ordningen i hemmet mycket tydlig. Å andra sidan väcker dock hotet från den frånvarande fadern frågan både om ”närvaros sociala kön” men också om icke fysiska aspekter av social närvaro. Det faktum att en frånvarande far så till den grad kan präglade hela atmosfären i ett hem är ett tecken på att ”atmosfär-sociologi” är ett område som borde utforskas med utforskningsmetoder.

Så till sist ett par ord också om de mer metodologiska analysmöjligheterna.

För det första, och som jag tidigare påpekat, så är minneshistorier alltid rekonstruerade berättelser. Hur mycket och på vilket sätt ens nuvarande förståelser – av till exempel

kön, klass och etnicitet – blandas in i tolkningen av något som hänt för länge sedan när man *skriver* själva berättelsen handlar dock också om metod. De två första historierna (Irene och Siv) handlar om specifika situationer, skrivna för att levandegöra miljöer och hem som varit viktiga för mig som barn. De skrevs *inte* med syfte att synliggöra hur kön görs och därför är det främst i *analysen av den färdiga texten* som köns- och klassaspekter har gjorts relevanta. De andra historierna (Maj-Lis, Katarina, Kerstin) har däremot skrivits för att utforska hur kön görs och här utgör könsperspektivet historiernas drivkraft. Köns- och klassanalysen ligger här inbakad i själva berättandet. Så även om man alltså alltid har sin nuvarande blick med sig när man utför minnesarbete så är det metodologiska val för att skärpa eller utfordra denna blick. Och det är just det som debatten rörande metodutvecklingen på detta fält handlar om (se t.ex. Hyle 2008).

För det andra vill jag poängtera betydelsen av det relationella blick ett barn kan ha med sig när hon träder in i hemmet ifråga. I det första hem som det här berättas om, har jag med mig min familjs blick som tolkningsram. Det som är intressant när de gäller berättelserna om de andra hemmen är dock att den typen av relationell blick här *inte* gör sig gällande. Det var inte bara hem som min familj inte kände till, de var även mer eller mindre okända för den respektive väninna som här beskrivs. Mina väninnor umgicks med andra ord inte med varandra och jag talade därför inte med dem om hur det var i mina övriga väninnors hem. Det innebar att jag inte hade någon uttalad premissleverantör för hur jag tolkade mina upplevelser. Till det kommer att detta var före jämställdhetsdiskursens dagar; jämställdhet var sålunda inte en referensram, varken för mig eller för mina väninnor eller i deras familjer. Positionen som faderslös och med flera syskon framstår däremot som viktig för såväl blick som upplevelseorientering.

För det tredje så är det viktigt att framhålla att ett barns blick och positionering alltid är präglad av kön, klass och etnicitet. I historierna kliver jag in i hemmen som en "vit" medelklassflicka. Hur hade jag upplevt hemmen om jag hade varit pojke? Och om jag hade tillhört en annan klass och haft en annan etnisk bakgrund? Hade hemmen öppnats mer eller mindre då? Och i såfall i vilka avseenden? Denna typ av frågor visar vikten av vidare utforskning för att synliggöra variationer när det gäller hur kön, klass och etnicitet görs intersektionellt.

Att uppmärksamma viktiga hem och se hur de är relaterade till varandra men också hur olika relationer inom respektive hem kan knytas upp till andra relationer utanför – till institutioner (skola, arbetsplatser mm) och texter (till exempel diskurser om jämställdhet) – vore att bedriva institutionell etnografi i ordets rätta bemärkelse. Min ansats här är sålunda bara en startpunkt på en kartläggning av hur kön och klass görs, från barns position.

Andras hem – bortom familjesociologi

Mitt sätt att använda minnesarbete och institutionell etnografi har här sålunda varken varit särskilt konsistent eller systematisk. Trots det hoppas jag att det material och de analyser jag presenterat som inspirerats av just dessa ansatser kan fungera som ett

argument för en nyorientering inom familjesociologin¹². Vilken betydelse familjen har är en empirisk fråga och som sådan bör en eventuell förekomst av även andra viktiga familjer och hem inkluderas då frågan om klass- och köns-socialisering diskuteras.¹³ Barns position, som utsatta men också i konstant ändring och sökande efter förebilder och utvecklingsmöjligheter, gör andras hem till en viktig arena för inläring av kön, klass och etnicitet. Barn tillbringar ofta mer tid i andras hem än vuxna gör men hur mycket, när och var är naturligtvis också det en empirisk fråga.

En dylik ansats som den jag här föreslår gör också variationer och ändring mer synliga när det gäller både modeller och praxis för kön, klass och etnicitet. Ens upplevelser och erfarenheter härav kan vecklas ut i all sin mångfald och givna (ofta dikotomiserade) förståelser och begrepp kan demonteras. Hemmen i mina historier kopplas endast ihop via mig, fastän de institutionellt sett blir tillgängliga för mig genom att ingå i kategorier som grannar, släkt eller skolkamrater. Men dessa kategorier är primärt institutionella ”fångster” (min översättning av Smiths begrepp ”institutional capture”, Smith 2005) av vad som i ett stryningsspektiv kan förväntas ske där. För att undersöka vad som faktiskt händer där utifrån positionen som granne, släkting eller skolkamrat så måste deras ”praxiskunskap” (min översättning av Smiths begrepp ”work-knowledge”) undersökas. Vi måste sålunda träda in i hemmet – empiriskt – utifrån en bestämd position. Att vara barn innebär därtill att dylika kategorier är underordnade just den positionen (att man positioneras som barn).

För mig är historierna om de hem jag besökte mer eller mindre explicit sammankopplade genom barnets positionering och inte genom de ovan nämnda kategorierna (granne, släkting, skolkamrat). Jag fann istället att det var en annan kategorisering som bättre kunde fånga min relation till hemmen ifråga.

”Mamma, pappa, barn” är inte bara något man själv leker, det är något som iscensätts på riktigt i de hem man som barn besöker. Är man då känslig för rättfärdighetsaspekter – som barn ofta är och barn från så kallade ”ointakta” familjer (far- eller moderslösa, skilsmässofamiljer, familjer med våld, missbruk mm) kanske i synnerhet – kan könsstrukturer bli synliga och upplevas som förtryckande och förnedrande.

Att undersöka betydelsen av andras hem när det gäller hur kön och klass och etnicitet görs och läres öppnar inte bara för en utvidgning av familjesociologins domäner, det innebär också en transformering av vår förståelse och kunskap om socialisation, kön, klass och etnicitet. Men, och det vill jag understryka, vilken roll andras hem och familjer har är alltid en empirisk fråga. I andra kulturer eller ekonomiska och historiska kontexter betyder hem och familj något annat. Där kanske inte andras hem utgör en lika relevant läringarena, kanske är man inte inomhus och i vart fall inte hos andra eller kanske har alla det helt likt. För mig är det dock bara ytterligare ett argument för att man *inte* ska starta med begrepp eller kategorier utan se var och hur kön, klass och etnicitet lärs. Jag upptäckte att i den kontext jag växte upp, utgjorde andras

12 Andra röster och argument i denna kör ges en fyllig presentation i t.ex. Smart 2007

13 Se t.ex. Miller 1998, 2001, Chapman&Hockney 1999, Hecht 2001, Morgan 1999 och Silva 1999.

hem en inlärningsarena värd att utforska.

Man kan naturligtvis också invända att andras hem bara kan betyda något om individen har en viss grad av frihet att utforma sitt liv. Är allt bestämt på förhand – vem man ska gifta sig med, hur man ska göra kön och familj – är det lätt att hävda att andras hem i detta avseende är betydelselösa. Men även ett dylikt resonemang menar jag är att dra slutsatser om praxis utifrån förutbestämda begrepp och kategorier. Under likartade formella anordningar kan praxis se helt olikartad ut (se till exempel Bredal 2004 när det gäller arrangerade äktenskap). Det finns dessutom alltid spänningar och brott som öppnar för variation och ändring, särskilt när det gäller hur kön, klass och etnicitet görs. Hur kan vi annars förstå den variation som finns och de förändringar som faktiskt sker? Att bara se individen som ”strukturens bärare”, och inte också se henne som (fritt) handlande subjekt är återigen att ge begreppen definitionsmakten för utforskningen och förståelsen av det sociala livet. Den ”utforskningsmetod” som Dorothy E. Smith förordar är en ansats som utgår ifrån en förståelse av människan som ett dialogiskt väsen och sålunda grundläggande relationell. Med ett sådant perspektiv kan vi följa subjektet och se hur hennes handlingar ingår i relationer som utformar en praxis som är något annat och mer än det styrningsrelationerna klassificerar det som. Samtidigt är det en tillnärmning som möjliggör att se just hur makten i form av styrningsrelationer ”infångar” och omformar denna verksamhet. Det vill säga: vi kan se både vad makten väljer att se och vad den inte vill se av vår verksamhet, men också hur vi kringgår makten och gör ting även på ett annat sätt. Det är med andra ord ett perspektiv som löser upp indelningarna mikro-makro och struktur-aktör – även empiriskt.

Referenser

- Bredal, Anja (2006) *Vi er jo en familie*. PhD avhandling, ISF thesis serie, Oslo: Unipax
- Briggs, Jean (1992) ”Mazes of Meaning: How a Child and a Culture Create Each Other”. In W.A. Corsaro and P.J. Miller (eds) *Interpretative Approaches to Children's Socialization: New Directions for Child Development*. Jossey-Bass Education series No. 58. San Francisco: Jossey-Bass, pp 25-49
- Chapman, T. & Hocke, J. (eds) (1999) *Ideal Homes? Social Change and Domestic Life*, London: Routledge
- Fine, Gary, and K.L. Sandstrom (1988) *Knowing Children: Participant Observation with Minors*. London: Sage
- Haug, Frigga (Ed) (1987) *Female sexualization: A collective work of memory*. London: Verso.
- Hecht, A. (2001) ”Home Sweet Home: Tangible Memories of an Uprooted Childhood”, in D. Miller (ed) *Home Possessions*, Oxford: Berg
- Hoplund Engebretsen, Marit (1999) ”Den subjective erfarings rolle i vitenskapen: Om mottakelsen av Karin Widerbergs bok *Kunnskapens kjønn*”. Kapitel i Lotherington, Ann Therese & Markussen, Turid (red)(1999) *Kritisk kunnskapspraksis*. Oslo: Spartacus
- Kaufman, J., Ewing, M.S., Montgomery, D.& Hyle, A. (eds) (2008) *Dissecting the mundane: International perspectives on memory-work*. Lanham, MD: University Press of America, Inc

- Keller, Evelyn Fox (1985) *Reflections on gender and science*. New Haven: Yale University Press.
- Lilleaas, Ulla-Britt & Widerberg, Karin (2001) *Trotthetens tid*. Oslo: Pax.
- Mayall, Barry, ed. (1994) *Children's Childhoods: Observed and Experienced*. London: Falmer
- Miller, D. (ed) (1998) *Material Cultures: Why Some Things Matter*, London: UCL Press
- Miller, D. (2001) *Home Possessions*. Oxford: Berg
- Morgan, D. (1996) *Family Connections*, Cambridge: Polity
- Silva, E.B. (1999). "Transforming Houswifery: Practices, Dispositions and Technologies" in E.B. Silva & C. Smart. (eds) *The New Family?* London: Sage
- Smart, Carol (2007) *Personal Life*, Cambridge: Polity
- Smith, Dorothy E. (1992) "Sociology from Women's Experience: A Reaffirmation", *Sociological Theory* Spring 10:1
- Smith, Dorothy E. (1999) *Writing the social: Critique, theory and investigations*. Toronto, CA: University of Toronto Press.
- Smith, Dorothy E. (2005) *Institutional Ethnography. A Sociology for People*. Oxford: Alta Mira Press
- Thorne, Barrie (1987) "Re-visioning Women and Social Change: Where Are the Children?" *Gender and Society* 1, no.1 (March): 85-109
- Thorne, Barrie (1993) *Gender Play: Girls and Boys in School*. New Brunswick: Rutgers University Press
- Widerberg, Karin (1995) *Kunskapens kön*. Stockholm: Norstedts
- Widerberg, Karin (1998) Teaching gender through writing "experience stories." *Women's International Forum*, 21(2), 193- 198.
- Widerberg, Karin (1999) Alternative methods – Alternative understandings: Exploring the social and the multiple "I" through memory-work. *Sociologisk Tidskrift*, 2, 147-159.
- Widerberg, Karin (2001a) Introduction. From exercises to texts. In Karin Widerberg, D. von der Fehr, H. Leira & U. B. Lilleaas (Eds.) *Doing body/texts: An explorative approach* (pp. 1-9). Oslo, NO: Department of Sociology and Human Geography, University of Oslo.
- Widerberg, Karin (2001b) Embodying intellectuality. In Karin Widerberg, D. von der Fehr, H. Leira & U. B. Lilleaas (Eds.) *Doing body/texts: An explorative approach* (pp. 10-34). Oslo, NO: Department of Sociology and Human Geography, University of Oslo.
- Widerberg, Karin (2002) *Kvalitativ forskning i praktiken*. Lund: Studentlitteratur
- Widerberg, Karin (2003) *Vetenskapligt skrivande – kreativa genvägar*. Lund: Studentlitteratur
- Widerberg, Karin (2008) "For the Sake of Knowledge: Exploring Memory-Work in Research and Teaching", kapitel i Kaufman, J., Ewing, M.S., Montgomery, D. & Hyle, A. (eds) (2008) *Dissecting the mundane: International perspectives on memory-work*. Lanham, MD: University Press of America, Inc

ABSTRACT

The Self, Roles and the Ongoing Coordination of Human Action Trying to See 'Society' as neither Prison nor Puppet Theatre

In the article it is argued that structural North-American role-sociology may be integrated with theories emphasizing 'society' as ongoing processes (f. ex. Giddens' theory of structuration). This is possible if the concept of role is defined as a recurrence oriented to the action of others standing out as a regularity in a societal process. But this definition makes it necessary to in a fundamental way understand what kind of social being the role-actor is. This is done with the help of Hans Joas' theory of creativity and Merleau-Pontys concept of 'flesh' arguing that Meads concept of the 'I' may be understood as an **embodied self-asserting I**, which at least in reflexive modernity has the creative power to split Meads 'me' into a self-voiced **subject-me** and an other-voiced **object-me**. The embodied I communicating with the subject-me may be viewed as that role-actor which is something else than the role played.

But this kind of role-actor is making for new troubles because it is hard to understand how this kind of self is creating self-coherence by using Meads concept of 'the generalized other'. This trouble is handled by using Alain Touraines concept of the 'subject' and arguing that the generalized other is dissolving in de-modernized modernity. In split modernity self-coherence may instead be created by what in the article is called **the generalized subject**. This concept means a kind of communicative future-based evaluation, which has its base in the 'subject' opposing the split powers of both the instrumentality of markets and of life-worlds trying to create 'fundamentalistic' self-identities. This kind of self is communicative because it also must respect the other as 'subject'. *It exists only in the battle against the forces of the market or a community. It never constructs an ideal city or a higher type of individual. It creates and protects a clearing that is constantly being invaded*, to use the words of the old Frenchman himself. As a kind of test-case it is by the way in the article shown how Becks concept of individualization may be understood in a deeply social and role-sociological way.

Key-words

Role-sociology, structuration, individualization, de-modernized modernity, the self, self-coherence, Alain Touraine, George Herbert Mead, Merleau-Ponty, Hans Joas.

Per-Olof Olofsson, är professor i sociologi vid Högskolan i Halmstad.

Per-Olof Olofsson

Självet, rollerna och pågående koordinationer av mänskliga handlingar

Om att försöka se 'sambället' som något annat än fängelse eller marionetteater¹

Society is above all about coordination
(Durkheim 1995, s 421)

Begreppet roll tycks numera nästan ha försvunnit från sociologin trots att det under decennierna efter andra världskriget var helt centralt i den då dynamiska nordamerikanska sociologin. Nästan "alla"² använde 'roll' som det självklara begrepp, som

1 Jag vill först och främst tacka min dotter Johanna för att hon och hennes familj gav mig ro, vardaglig struktur och infallsvinklar för att skriva fundamentet till denna artikel. Ett stort tack också till Antoinette Hetzler för vårt gemensamma utforskande av rollbegreppet samt för generösa och träffsäkra synpunkter på denna min individualiserade variant av vårt gemensamma projekt. Jag vill också tacka två anonyma referees för att de fick mig att koncentrera mig på det mest väsentliga. Magnus Karlsson och Henrik Loodin skall ha tack för att de gav mig litteratur, synpunkter och mod att fortsätta när min retoriska uppläggning var sönderslagen. Och Katarina skall ha ett mycket varmt tack för att hon uppmuntrade mig att skriva denna artikel.

Jag ber också läsaren om ursäkt för fotnoterna här i början, som är ett försök till akademisk gardering och som därför av läsaren kan sparas till en kritisk omläsning av artikeln.

2 Med "nästan 'alla'" avser jag nordamerikanska struktursociologer och de verk de producerade mellan 1950 och 1970. (Jag hänför alltså också Goffman till struktursociologerna – han var enligt min uppfattning en strukturell mikrosociolog). Också 'vänster'sociologerna använde sig av rollbegreppet. Och det kan vara skäl att citera den 'värste' av dessa, Alvin Gouldner, som i sin 'generalattack' på Parsons i *The Coming Crisis of Western Sociology* skriver:

Roles, in short, are viewed as mechanisms by which persons are integrated into systems At the same time, however, to say that he is a roleplaying "actor" implies, though Parsons too often fails to make it explicit, that the person has only a limited involvement in any one social system and, precisely because of this, has a reality and potency apart from all social systems.

De som inte använde sig av rollbegreppet var alltså processociologer i form av etnometodologer och symboliska interaktionister. För att acceptera att detta påstående också gäller symboliska interaktionister måste man inse att Chicagoskolan och symbolisk interaktionism inte är samma sak; bl.a. Goffmans och Beckers lärare Everett Hughes använde sig t.ex. av ett struktursociologiskt rollbegrepp.

Senare har emellertid symboliska interaktionister försökt använda sig av rollbegreppet men inte helt lyckats med detta eftersom begreppet roll utgår från den nödvändiga beständigheten

kunde användas för att få grepp om att människan som differentierad samhällsvarelse måste anpassa sig till olika samhälleliga krav och förväntningar beroende på vilken typ av samhällelig situation man befann sig i. Numera tycks emellertid även sociologer använda sig av begrepp som identitet, individualisering och subjektpositioner för att fånga in det möte mellan samhällelighet och förkroppsligade aktörer, som tidigare förstods utifrån ett rollsociologiskt perspektiv. Detta är märkligt med tanke på att "senmoderniteten" i ännu högre grad än det amerikanska efterkrigssamhället kännetecknas av differentiering mellan skilda typer av situationer, som koordineras med hjälp av olika slags uppförandekoder.

Att "senmoderniteten" är kännetecknad av ökande rollkomplexitet, av starka både personliga och institutionella rollkonflikter, av 'ständig' pågående rollförändringar och rollövergångar, av ökande rollstress, av organisationers beroende av både avvikarroller och rollinläring för att kunna 'hänga med' i 'tidens' krav, samt av att dialektiken mellan person-roll-sammansmältningar och person-roll-separationer blir allt viktigare; allt detta skulle man kunna påvisa med hjälp av rollsociologiskt influerade modernitetsanalyser.³

Varför har rollsociologin fått en så undanskymd plats om det är möjligt att använda den på det flexibla sätt jag antytt ovan? Jag skall inte i denna artikel besvara denna fråga på ett direkt sätt utan istället skall jag försöka peka på hur man kan åtgärda två brister hos den gamla rollsociologin, som troligtvis haft betydelse för att begreppet roll förlorat sin centrala plats i sociologin. Det första problemet är att roller förknippats med en statisk syn på samhället, vilket jag utifrån ett processperspektiv på "samhället" skall försöka åtgärda genom att visa hur 'roll' är utmärkt lämpat för att förstå den möjlighet till upprepning och därmed beständighet, som med nödvändighet måste känneteckna pågående samhälleliga processer eftersom de annars inte vore samhälleliga. Uttryckt med hjälp av rollmetaforen vill jag förflytta tyngdpunkten från manuskript till de pågående rolluppträdanden (skådespel) varav samhället består enligt denna metaforanvändning.

Det andra och mycket svårhanterligare problemet uppstår om man trots denna förflyttning inte vill slänga bort möjligheten att fortsätta att använda sig av metaforen manuskript. Detta eftersom man då måste besvara frågan, om vad som kännetecknar den varelse, som är förmögen att gå in i och ut ur de roller, av vilka 'samhället' som

i det sociala livet. Det är t.ex. nödvändigt att göra en strikt skillnad mellan det struktursociologiska begreppet 'roll' och Meads begrepp 'rollövertagande', vilket försöker att fånga in den 'flytande' koordinationsaspekt som liksom den 'beständiga' rollen är en nödvändighet i allt verkligt samhälleligt handlande. Detta misslyckas t.ex. den i nästa fotnot nämnde Ralph H Turner med. Ett i detta avseende mera lyckat försök står Sheldon Stryker för (Turner 2001). Han försöker att utveckla en strukturell variant av den symboliska interaktionismen. Han 'faller' emellertid enligt min uppfattning på att hans problematiska identitetsbegrepp inte gör en tydlig skillnad mellan 'person' och 'roll'. Att man måste göra detta är en av mina huvudpoänger i denna artikel.

³ De 'rollord' jag använder mig av i detta stycke utgår med två undantag från rubrikerna i Ralph H Turners översiktsartikel *Role Theory* i *Handbook of Sociological Theory* (Turner 2001).

pågående uppträdanden består. Förståelsen av rollaktören som något annat än den uppspelade rollen blir central om man med hjälp av metaforen manuskript försöker förstå den möjlighet till upprepning som kännetecknar 'samhället' som pågående koordinationer av mänskliga aktiviteter. Vad för slags aktörer är det som med hjälp av manuskriptbestämda roller producerar koordinerande samhällighet? Som röd tråd och som ett slags avgörande test kommer jag att försöka visa att en sociologisk väsenförståelse av rollaktören gör det möjligt att på ett sätt som är förenligt med sociologins uppfattning om den i grunden sociala människan förstå vad många samtida sociologer benämnt som en individualiseringsprocess (bland dem jag själv).

Rollkoordination som pågående manifestation av samhällelig och personlig virtualitet

Giddens (1984) hävdar i *The Constitution of Society* med hjälp av sitt begrepp strukturering att 'samhället' bör förstås som totaliteten av de pågående struktureringsprocesserna och de resultat som dessa genererar.⁴ I samband med denna förflyttning från en statisk till en dynamisk syn på 'samhället' hävdar han emellertid att man bör göra upp med begreppet roll, som han betraktar som ett uttryck för en statisk syn på samhället. Istället för roll vill Giddens använda sig av begreppet positionering. *Rejecting such standpoints does not mean dispensing with the concept of role entirely, but it does imply regarding the 'positioning' of actors as a more important idea* (op cit, s. 84).

Giddens' påstående är något egendomligt eftersom Linton (1936) i sin ursprungliga definition av begreppet roll i *The Study of Man* skiljer mellan 'status', som i detta sammanhang är liktydigt med (roll)position, och 'roll' genom att skilja upp mellan rollens statiska och dynamiska sida. *A role represents the dynamic aspect of status. The individual is socially assigned to a status and occupies it with relation to other statuses. When he puts the rights and duties which constitute the status into effect, he is performing a role.* Och 'status', som både på svenska och engelska bör betecknas med ordet posi-

⁴ Jag borde egentligen istället använt mig av Dorothy Smith här. I sin artikel *Telling Truth after Postmodernism* anger hon sociologins studieobjekt som pågående koordinationer. *The object of sociological inquiry is, not order nor action as such, but the ongoing coordination and concerting of actual people's activities.* Giddens framhåller inte på något tydligt sätt att strukturering är fråga om pågående koordinationer. Och jag måste erkänna att det var först när jag kämpade med hennes artikel som jag började förstå vidden av att se 'samhället' som pågående koordinationer. I denna artikel loser hon också den symboliska interaktionismens problem som hon anger till *"that meaning must be in life and cannot 'occur other than in activities among people'"* (Smith 1999, p 111); detta genom att med hjälp av Bahktin och Volosinov integrera begreppet diskurs med sin egen variant av etnometodologiskt influerad symbolisk interaktionism. Det är denna distinktion (mellan diskurser och pågående koordination) jag använt mig av genom att skilja mellan rollernas virtualitet och roller som mönster i pågående koordinationer. Det jag benämner som roll kallar Smith sedimenterad mening. I sin svårtillgängliga och något 'virriga' artikel (vilket ju absolut måste vara tillåtet när man försöker bryta ny mark) övertygar hon också mig om att den enda objektivitet som finns är samhälleligt konstruerad objektivitet, vilket inte på något sätt innebär postmodern relativism utan istället är fråga om att sätta en durkheimiansk socialrealism i rörelse.

tion eller rollposition, definierar Linton genom att utgå från att samhälllighet framförallt handlar om koordinering av handlingar i form av reproducerbara mönster "*the functioning of societies depends on the presence of patterns of behaviour between individuals or groups of individuals. The polar positions in such patterns of reciprocal behaviour are technically known as **statuses.***"

Giddens 'positionering' och Lintons 'roll' är alltså ganska liktydiga som begrepp. Giddens har emellertid rätt i att rollbegreppet i sin huvudfära blivit ett ganska statiskt begrepp. I praktiken kommer roll att definieras genom att frikoppla Lintons definition av paret status och roll från den dynamiska aspekt som ligger i Lintons ursprungliga definition av begreppet roll. Detta sätt att definiera 'roll' tydliggörs bl.a. av Dahrendorf i hans bok *Homo sociologicus* där han definierar 'roll' genom att skilja mellan 'position' och 'roll'. Med position menar han *varje ort i ett fält av sociala relationer* (s 37). Roll definierar Dahrendorf genom att hävda att till varje position som människor kan inta *svarar vissa sätt att uppträda som man väntar sig av innehavaren till denna position; till allt vad han är, hör saker, som han gör och har; till varje position hör en **social roll*** (s 38). Det är i praktiken på detta sätt som t.ex. Parsons definierar 'roll' och jag skulle vilja hävda att detta även gäller för Goffmans förflyttning av rollbegreppet till mikrosociala situationer.⁵

Denna rent "manuskript"bestämda definition av 'roll' står naturligtvis i motsättning till en syn som betraktar pågående struktureringar som 'samhällets' mest centrala aspekt. Utifrån mina syften måste man alltså definiera 'roll' på ett delvis annat sätt, vilket Gerth och Mills (1954) gör i sin bok *Character and Social Structure* genom att framhålla återkommande regelbundenheter som det centrala i 'rollen'.

More technically, the concept "role" refers to 1 units of conduct which by their recurrence stand out as regularities and 2 which are oriented to the conduct of other actors. These recurrent interactions forms patterns of mutually oriented conduct (op cit, s 10).

De bägge författarnas avsikt med denna definition är inte i första hand att anpassa 'roll' till en dynamisk syn på samhället, utan syftet är istället att kunna ta hänsyn till att även maktutövning kan påverka hur man tvingas utföra sin roll. För att ge utrymme för maktens möjlighet att påverka rollframträdanden måste emellertid Gerth och Mills använda sig av en definition som utgår från samhället som pågående dynamik.

Genom att förstå strukturering som olika former av pågående rollframträdanden blir det möjligt att förstå att ett grundläggande villkor för struktureringen är att rol-

⁵ Parsons (1964, s 25) gör begreppet roll statiskt redan i det stycke i *The Social System* som följer på det stycke där han har reproducerat Lintons ursprungliga definitioner av 'status' och 'roll' utan att hänvisa till denne. Parsons speciella sätt att göra rollbegreppet statiskt är genom att låta 'status' stå för alters förväntningar och 'roll' för egos förväntningar på rolluppträdandet. Den som inte tror på mig vad det gäller Goffman kan läsa 'upptakten' i hans artikel *Role Distance*, där han positionerar sig i förhållande till rollsociologin genom en snabb översikt av denna (Goffman, 1967)

ler alltid förutsätter både en institutionell och en personlig aspekt samt att den institutionaliserande aspekten aldrig fullständigt överensstämmer med den personliga aspekten. Eftersom samma typ av roller utförs av personer med olika erfarenheter och förutsättningar blir aldrig ett rollframträdande – t.ex. att agera som domare – helt och hållet detsamma som ett annat framträdande i samma roll. Även om roller är lika enligt den sociologiska definitionen av begreppet roll, kommer ändå konkreta och verkliga rollframträdanden att skilja sig åt beroende på personliga och situationella förutsättningar.

Av detta tycks man kunna dra slutsatsen att det är det personliga i form av skilda psykologiska förutsättningar, som gör att det uppstår skillnader mellan olika framställningar av samma roll. Men att resonera på detta sätt är sociologiskt ofruktbart. Rollbegreppet gör det möjligt att tänka sig relationen mellan rollpositionalitet och rollutförande som beroende av att roller med nödvändighet måste existera i två former, nämligen som **samhälleligt koordinerande manifesta roller** respektive **personligt förankrade latent roller**.⁶ Det är de manifesta rollerna som genom att bygga på reciproka hänsynstaganden skapar koordinerande samhällighet. För att roller skall kunna manifesteras i form av verkliga rollframträdanden, måste emellertid rollerna först existera i form av personligt förankrade latent roller. Det ligger i själva ordet roll att det bara är ibland man spelar rollen – skådespelaren spelar t.ex. bara sin Hamletroll vid speciella noggrant inramade tillfällen. Därhemma eller på krogen t.ex. spelar inte skådespelaren sin Hamletroll utan vid sådana tillfällen är 'Hamlet' en av de personligt förankrade latent rollerna.

Att vara samhällsvarelse innebär att man kan uppträda på olika sätt i olika samhälleliga sammanhang; på ett raveparty uppträder man t.ex. inte som om man bevistade ett sociologiskt seminarium. Detta innebär att sociologiskt sett är var och en av oss ett personligt förankrat knippe av roller med förmåga att skilja mellan latent roller och de av situationerna avkrävda manifesta rollerna. Rollframträdanden är beroende av två förutsättningar; å ena sidan att preexistera i form av samhälleliga regelsystem (manuskript) med kraft att samordna mänskliga handlingar och å andra sidan att existera

6 Uppdelning mellan personliga och institutionaliserade rollkomplex är inget som jag hittat på utan den finns t.ex. i form av Mertons något svårhanterliga begrepp 'status-set' och 'role-set'. (I detta sammanhang vill jag också påpeka att mitt användande av orden latent och manifest inte har något med Mertons begreppspar 'latent och manifesta funktioner' att göra mer än rent språkligt). Parsons definitioner är i detta avseende tydligare. *the actor himself as a social unit, the organized system of all the statuses and roles referable to him as a social object and as the "author" of a system of role-activities* (Parsons 1951, s 26) och *An institution will be said to be a complex of institutionalized role integrates which is of strategic structural significance in the social system in question* (Parsons 1951, s 39).

Mig veterligt har emellertid ingen använt sig av någonting som tydligt motsvarar mitt begreppspar latent och manifesta roller, som tar fasta på att ett 'samhälle' i rörelse måste ha 'vilande' regelförutsättningar för att också kunna skapa beständighet. Jag kopplar alltså samman två dimensioner. 'Samhället' kan vara antingen i **vila** eller **manifesteras** som pågående processer. Ur samhällelig synpunkt gäller detta också **personen**. Om man delar upp den manifesterade rollen i en samhällelig och en personlig del har man skapat en fyrfältstabell.

som minnen och erfarenheter hos enskilda människor, som har förmågan att vid rätt tillfällen manifesteras den adekvata latent rollen i form av ett rollframträdande.

Som Giddens framhåller är de samhällliga strukturerna ett slags virtualitet, som existerar som regler, som blir verklighetsskapande först när de manifesteras i form av regelsamordnade handlingar. På ett liknande sätt har jag här hävdad att personliga roller måste vara latent för att kunna manifesteras som verkliga rollframträdanden. Med hjälp av rollbegreppet blir det möjligt att förstå hur dessa bågformade former av virtualitet eller latens är beroende av varandra. För att samhällighet skall kunna reproduceras i form av samordnade mönster måste dessa mönster finnas i form av latent rolluppsättningar förankrade hos enskilda personer.

Individualisering och upplösning av modernitetens huvudroller

Den samordningskraft, som är samhällighetens grundväsen, har alltså som sin förutsättning virtuella regelsystem, som förutom i form av 'manuskript' måste existera som personligt förankrade rolluppsättningar. Frågan som då uppstår är, huruvida personen som en i förhållande till samhälligheten avgränsad företeelse också har den samhälliga rollkomplexiteten som sin förutsättning. Detta är en utmanande tanke eftersom den tycks innebära att det samhälliga determinerar personen. Å andra sidan verkar det nästan vara omöjligt att på något rimligt sätt hävda att man är en speciell person utan att man upplever att man delvis är någonting annat än rollen man spelar.

Det tycks alltså som en viss rollkomplexitet i form av tillgång till olika latent roller är nödvändig för att man skall kunna uppleva sig själv som en speciell person. Det självklara sättet att förstå denna upplevelse tycks vara genom att tro att det finns en individuell enhet eller substans, som man upplever vara något annat än rollen man spelar. Om man har en sådan personförståelse tycks det nästan bli oundvikligt att man upplever det samhälliga som förtryckande, eftersom det samhälliga rent definitionsmässigt är samordnande och därmed, som Durkheim uttrycker det i *Sociologins metodregler*, tvingande till sin karaktär.

Jag vill emellertid tvärtom hävda att roller i form av personligt förankrad rollkomplexitet är en förutsättning för att uppleva sig som en person. Gerth och Mills (1954) gör i *Character and Social Structure* en bestämning av personen genom att hävda *man as a person (from the Latin persona, meaning "mask") is composed of the specific roles he enacts and of the effects of enacting these roles upon his self* (s 14). Utifrån en sådan uppfattning kan man tänka sig att upplevelsen av att vara en speciell person förankras i en 'huvudroll'. Det är ungefär på detta sätt som amerikansk rollsociologi under efterkrigstiden löser relationen mellan person och roller.

'Huvudrollen' blir personskapande genom att man använder huvudrollen som den bedömningsgrund, som gör att man kan avskilja sig från de "andra" och "individualisera" sig i förhållande till sina gelikar, och därför upplevs 'huvudrollen' vanligtvis inte som en roll. Uttryckt i detta språkbruk har det nästan varit ett sociologiskt grundaxiom att moderna människor har en speciell 'huvudroll', som är avhängig av förank-

ringen i och identifieringen med en speciell del av det nationella klassamhället, och som därför är rotad i därtill hörande värderingar, vanor och habitus. När nutida sociologer talar om individualisering är det denna köns-, klass- och statusgruppsbestämda huvudroll, som de ifrågasätter genom att hävda att denna rolls "identitets"skapande kraft bara gällde en viss fas av moderniteten – en fas som vi nu håller på att lämna för att inträda i vad som i detta sammanhang ofta benämns som den reflexiva moderniteten.⁷

Individualisering är emellertid ett problematiskt sociologiskt begrepp eftersom det lätt kan uppfattas som att det står i motsättning till den sociologins uppfattning om den sociala människan, som framförallt George Herbert Mead utvecklat. Däremot är de samhällsprocesser, som man försöker att fånga in med hjälp av detta begrepp viktiga. Dessa kan emellertid på ett klagörande sätt förstås ur ett rollsociologiskt perspektiv. Ett rolldifferentierat samhälle förutsätter rollreflexivitet, vilket innebär att man inte bara är sin roll utan att man också kan betrakta sitt rollagerande utifrån. Detta är nödvändigt av två skäl; dels för att man skall kunna avgöra vilken roll som är adekvat i ett visst sammanhang och dels därför att roller aldrig är fullständigt givna eftersom de alltid i viss utsträckning måste utföras på ett situationsanpassat sätt. Ju mer rolldifferentierat man lever desto mer rollreflexiv måste man vara.

Reflexiviteten späds emellertid inte på bara av ett ökat antal latent roller utan också av vad man med hjälp av Merton skulle kunna benämna som referensroller.⁸ Med referensroller menar jag sådana roller, som man kan föreställa sig att man spelar utan att i nuläget ha verkliga möjligheter att spela dessa. Möjligheten att använda sig av referensroller ges framförallt av utvecklingen av massmedia – först böcker och tidningar som i form av romaner, följetonger och biografiska berättelser ger näring åt reflexiviteten och sedan också film, radio, TV osv.

Den reflexivitet, som framförallt får sin näring från tillgången till referensroller, blir av ett annat slag än den rollreflexivitet, som utvecklas beroende på en ökad rolldifferentiering. Den måste nästan med nödvändighet riktas mot ett ifrågasättande av den klass- och statusgruppsbestämda huvudrollen. Jag vill benämna denna form av reflexivitet som självreflexivitet, som alltså skiljer sig från rollreflexiviteten, som kännetecknas av att den är inriktad på att utröna vilken latent roll, som skall manifesteras i ett visst sammanhang och på hur denna manifestation skall situationsanpassas.

Självreflexiviteten riktar sig mot den personskapande huvudrollen och stöter därmed på ett problem eftersom ett ifrågasättande av huvudrollen underminerar själva

7 Detta 'sansade' sätt att använda 'individualisering' framgår tydligt av Ulrich Becks (2000) genombrottsbok *Risksamhället*. Jag har själv använt mig av detta individualiseringsbegrepp (Olofsson 1997 och Gesser-Olofsson 1998). Betydligt problematiskare är Becks sätt att använda detta begrepp i den tillsammans med Elisabeth Beck-Gernsheim sammansatta boken *Individualization* (2001).

8 Merton (1968) använder sig alltså inte själv av begreppet referensroll. Däremot lanserar han begreppet referensgrupp genom att skilja mellan grupper man är och grupper som man önskar bli medlem av. Referensroll är också något annat än det etablerade begreppet 'role-model', som brukar betyda en enskild personförankrad roll som man använder som förebild för att förbättra sitt rollupträdande inom en specifik rollkategori.

personkonstruktionen. Ett sätt att lösa detta problem är genom olika former av mobilitet. Man kan på olika sätt röra sig emot önskade referensroller och t.o.m. lyckas i denna rörelse genom att det som tidigare varit referensroll införlivas i det latenta rollförrådet genom att man får möjlighet att manifesteras den nya latent rollen.

Referensrollens förvandling till latent roll med manifestationsmöjligheter leder troligtvis till att man konstruerar en ny huvudroll, men denna huvudroll kan knappast bli lika solid som den gamla typ, som inte underminerats av självreflexiviteten. Om man en gång på avgörande sätt lyckats med att förändra den av klass, statusgrupper och könstillhörighet tillskrivna 'identitet' som har sin bas i huvudrollen leder detta troligtvis också till att man får smak på huvudrollsförändringar. Och det går också att åstadkomma sådana på mindre drastiska sätt än genom att göra en stor social resa. Man kan genom olika typer av småresor utöka sitt rollförråd, t.ex. genom att gå med i nya föreningar och utveckla nya fritidsaktiviteter och nya konsumtionsvanor. Huvudrollen börjar alltså bli plastisk beroende på både en ökad rollkomplexitet och den tillgång till referensroller som framförallt är ett resultat av medialiseringen.⁹

Självreflexiviteten ökar beroende på ovan nämnda samhällsförändringar och det som kan benämnas som en individualiseringsprocess innebär rollsociologiskt uttryckt att vi får allt svårare att hålla samman vår person med hjälp av en huvudroll. Detta ställer två problem om man som sociolog vill hålla fast vid sociologins uppfattning om den sociala människan. För det första behöver vi förstå betingelserna för hur vi skapar den självuppfattning, som gör det möjligt att uppleva sig själv som något annat än rollerna vi spelar. För det andra måste vi förstå hur vi kan skapa en någorlunda kontinuerlig och sammanhängande personupplevelse trots att vi inte kan utgå från förankringen i huvudrollen som vår givna bedömningsgrund.

Mead, Vilgot, Merleau-Ponty och uppkomsten av det självhävdande kroppsjaget

Det är framförallt Mead som utvecklat uppfattningen om den sociala människan och det kan tyckas som han genom sin uppdelning mellan "me" och "I" redan löst problemet med hur vi i förhållande till de sociala kraven skapar oss en särskiljande personuppfattning. "Me"et bygger på att vi i förhållande till oss själva med hjälp av orden övertar den andres attityd. "I"et står för ett spontant svar på detta attitydövertagande som per definition inte kan uttryckas i språket. Mead hjälper oss alltså med att peka

9 Meyrowitz (1985) pekar i sin bok *No Sense of Place* på medialiseringens (framförallt TV) avgörande betydelse för att ändra hela den sociala 'geografi' som varit en förutsättning för att den gamla modernitetens sorteringar i form av statusgrupper, könstillhörigheter och åldersindelningar skulle kunna utgöra en grund för avgränsade "identiteter". Han utgår från Goffmans uppdelning i front- och backstage och menar att tidigare utgjorde varje grupps backstage-hemligheter grunden för speciella skiktidentiteter. Genom att backstage-hemligheter via TV blir tillgängliga i varje vardagsrum är det inte längre någon grupp som har totalt monopol på bilderna från sin backstage-tillvaro utan sådana bilder blir tillgängliga för var-och-en och kan därmed användas i någon form av "identitetsarbete".

på att vi har en i "I"-et förankrad upplevelse av att vara någonting annat än den andres bedömning av oss. Däremot hjälper han oss inte att förstå hur vi kan utveckla en språkligt uttryckt självuppfattning, som gör att vi kan särskilja oss från specifika andras uppfattningar om oss. Och detta tycks mig nödvändigt för att vi skall kunna förstå individualiseringstesen utan att lämna uppfattningen om den i grunden sociala människan.

Jag har tidigare (Olofsson 1996) tagit upp detta problem och skiljt mellan objekt-miget (som var liktydigt med Meads "me") och subjekt-miget som har stått för den språkligt uttryckta uppfattning om mig själv, som jag själv skapar, delvis i motsättning till den andres uppfattning om mig. Möjligheten till detta ges av att vi med hjälp av vårt minne har tillgång till fler uppfattningar om oss än de som är i 'svang' i en konkret situation. 'Jag' kan i princip alltid använda mig av en annan bedömningsgrund än den som den andre eller de andra uttrycker i ett visst sammanhang. Därmed kan man hävda att det i förhållande till alla sociala situationer tendentiellt utspelar sig en viss konversation mellan subjekt- och objektmig.

Denna uppfattning om möjligheten till ett subjektmig löser emellertid inte frågan om varför vi har en drivkraft till att skapa ett subjektmig. Då får vi återvända till "I"-et. Men det räcker emellertid inte med att bara påstå att "I"-et är ett spontant icke-språkligt svar på "me"et. Vi måste försöka förstå varifrån "I"-et får en sådan kraft att det också indirekt genom att påverka subjektmig kan uttryckas språkligt på sätt som delvis står i opposition till den andres och de andras uppfattningar om mig. Och detta trots att språket, precis som Mead påpekar, utgår från de andras perspektiv. Om vi skall kunna förstå individualiseringstesen på ett strikt sociologiskt sätt måste vi t.o.m. förstå "I"-et som en så stark företeelse att det från sin sociala 'urgrund' har kraft att utgöra grunden för den person som individualiseringsociologerna beskriver.

Väldigt kortfattat och så här långt obegripligt är mitt svar på denna fråga att samhällelighet förutsätter negerande kreativitet och att denna negerande kreativitet är baserad i kroppen som personens utomsamhälleliga förutsättning. Den grundläggande förutsättningen för denna kreativa interaktion är att kroppsligheten kan negera samhälleligheten i form av ett kroppsbaserat självuttryck. Att samhällelighet förutsätter kreativitet, som inte kommer från samhället som sådant, tycker jag att Hans Joas (1995) har visat i sin bok *The Creativity of Action*. Här visar Joas att de handlingsteorier, som sociologin använder sig av förutsätter sådan kreativitet som enligt Joas kännetecknas av tre aspekter; nämligen en situationell öppenhet som används av aktören, en kroppsupplevelse där man upplever sin egen kropp som något artskilt från andra kroppar och objekt, samt slutligen att det finns en spontan icke-normativ socialitet.

För att peka på negationens betydelse vill jag emellertid uttrycka samhällets beroende av kreativitet på ett litet annorlunda sätt. Människans möjlighet att tillsammans med andra människor skapa samhällelighet ges av att människan i form av enskild, för-samhällelig och intentionell kroppslighet har en förmåga till negation, vilket enligt min uppfattning är en förutsättning för att den enskilda kroppsligheten skall kunna tillägna sig samhälleliga symboler och regelsystem. Både symboler och regler bygger på negation – symbolen i form av den paradoxala hänvisning, som påstår att

den är eller representerar något annat än den materialitet (t.ex. ljudet) genom vilken den manifesteras och regeln i form av att den utesluter det som inte är tillåtet. Och negation är en förutsättning för kreation eftersom inget nytt kan uppstå utan att det gamla på något sätt upphävs genom omkonstruktioner och betydelseförskjutningar.

Ett exempel för att belysa den kroppsförankrade negationens betydelse. Morfar har blivit ålagd att gå med sitt barnbarn till dagis och får tillsammans med det 1½-åriga barnbarnet, Vilgot, själv gå igenom den morgonritual, som föregår själva förflyttningsprocessen. Påklädande ingår i denna ritual och morfar, som tror på barnets egenaktivitet i denna process, tar sig an påklädningen genom att helt enkelt visa upp byxorna som skall tas på, vilket föranleder Vilgot att mycket förtjust springa åt rakt motsatt håll.

Detta exempel tycker jag illustrerar en hel del. För det första att det övertagande av den andres attityd, som är så central i Meads (1934) lära, inte behöver använda sig av ord. Det är möjligt att ta över den andres perspektiv genom att enbart använda sig av rörelsemöjligheter och rumsligt förankrade tecken. För det andra att det icke verbalt förmedlade övertagandet av den andres attityd inte förutsätter att man underordnar sig denna attityd (utan snarare tvärtom). För det tredje illustreras åtminstone två av de aspekter som Joas menar kännetecknar handlingens kreativitet, nämligen dels den ickeverbala och församhälleliga socialiteten och dels ett utnyttjande av den situationella öppenhet som alla situationer kännetecknas av. På ett litet väl självklart sätt illustreras också upplevelsen av kroppen som något specifikt eget, som skiljer ut sig från andra kroppar och objekt. Det är ju ganska uppenbart att Vilgot genom att vända sig och springa åt andra hållet skiljer ut sin egen kropp som något annat än både morfarskroppen och kläderna som skall tas på.

Människan som enskild kroppslighet kan i relationen till den socialiserande andre börja uppleva sig själv som något annat än den andre genom att röra sin kropp på av denne icke önskade sätt. Förutsättningen för detta är att barnet på något sätt upplever den andres socialiserande vilja och därmed får chansen att negera denna vilja genom egen aktivitet. I Vilgotsexemplet blir detta möjligt genom att uppvisandet av kläderna fungerar som ett primitivt tingbaserat tecken, som hänvisar till själva påklädandet. Barnet får alltså genom det tingförmedlade tecknet möjlighet att uppleva något som ännu inte är för handen, nämligen att morfar klär på mig.

Genom att röra sin kropp på ett av socialisationsagenten inte önskat sätt kan barnet uppleva sig själv som något annat än denne och vad denne vill. Med hjälp av sin egen kropp och en tingförmedlad teckenrelation till den socialiserande andre får alltså barnet möjlighet att med hjälp av sin egen kropp negera de konkreta socialisationskraven. Denna negation är i allra högsta grad kreativ, eftersom denna väldigt konkreta negation skapar en helt ny företeelse, nämligen ett kroppssjälv, som upplever sig själv som något annat än den andre och den andres vilja.

Möjligheten till den kroppsbaserade och självskapande negationen ges av att barnet redan upplever sin egen kroppslighet som artskild från den andres kroppslighet

genom möjligheten att uppleva sin egen kroppslighet i form av vad Merleau-Ponty¹⁰ benämner som ”kött”. Med begreppet ”kött” avser Merleau-Ponty den dubbelsidiga upplevelse, som är ett speciellt kännetecken för upplevelsen av den egna kroppsligheten; t.ex. när den ena handen upplever sig bli känd av den andra handen och den andra handen samtidigt upplever sig som kännande den ”första” handen. Varje rörelse innebär i princip att samtidigt som vi gör något med vår kropp så känner kroppen också av detta. Den egna kroppen är den enda företeelse i världen som vi upplever på detta dubbla sätt,

“We say therefore that our body is a being of two leaves, from one side a thing among things and otherwise what sees and touches them; we say, because it is evident, that it unites this two properties within itself, and its double belongingness to the order of the “object” and the order of the “subject” reveals to us quite unexpected relations between the two orders. It cannot be by incomprehensible accident that the body has this double reference; it teaches us that each calls for the other” (Merleau-Ponty 1968, s 137)

Genom att barnet redan upplever sin egen kropp som något speciellt, finns förutsättningen för att barnet genom ”egenstyrda” kropps rörelser kan använda denna möjlighet till ”egenstyrning” som en grund för en embryonal kropps förankrad självupplevelse. Uttryckt i Meads språkbruk är detta ett sätt att försöka karakterisera det spontana ”I”, som per definition inte kan uttryckas ordsligt. Om man för in denna karakterisering av ”I”et i Meads teori om den sociala människan, måste man emellertid göra vissa betoningförändringar i Meads lära.

Självmedvetandet uppstår inte först genom att man med hjälp av ord övertar den andres attityd utan har sin grund i att man med hjälp av sin kropp kan röra sig på andra sätt än de som avkrävs av den socialiserande andre. Redan ”I”et bygger på att man övertar den andres attityd; men alltså bara med hjälp av rumsbaserade tecken samt kropps förankrade gester och rörelser. Denna min precisering av vad Meads ”I” kan innebära vill jag benämna som **det självhävdande kropps jaget**.¹¹

Att det självhävdande kropps jaget tar plats i världen har också till följd att man måste tänka sig att det inom ramen för Meads ”me” utspelar sig en viss dialog mellan det som jag tidigare benämnt som subjekt- och objektmig. Hur stor möjlighet till talan subjektmiget har i denna dialog beror på hur stor samhällslig rollkomplexitet man upplevt. Utifrån dessa betoningsförskjutningar i Meads sociala ontologi skulle man kunna tolka ’individualiseringen’ som uttryck för att subjektmiget beroende på en ökad rollkomplexifiering är på väg att hävda sig som en i förhållande till objektmi-

10 Merleau-Ponty och kroppens betydelse återaktualiserades för mig när jag i Uppsala opponerade på Thomas Kumlins (2006) avhandling *Genom kroppen. Bortom kroppen*.

11 ’Jaget’ i kropps jaget kommer sig av att jag vill använda det svenska ordet ’jag’ i analogi med Meads ”I”. ’Självvet’ i självhävdande kommer sig av att jag vill använda mig av detta ord i analogi med Meads ’the self’. Hävdande beror slutligen på att självet bara existerar embryonalt och därför måste hävdas för att få ’full’ existens och att det måste fortsätta att hävdas för att inte uppslukas av de andra.

get nästan fullvärdig samtalspartner.

Genom att uppleva sig som ett kropps-jag får barnet en förmåga att distansera sig i förhållande till den andre och dennes krav och denna distanseringsförmåga är nödvändig för att barnet så småningom skall kunna bli en kompetent samhällsvarelse. Förutsättningen för att i form av olika typer av rollmanifestationer kunna agera samhälleligt är nämligen att man aldrig upplever sig som att vara fullständigt lika med rollen, eftersom roller aldrig kan föreskrivas på ett helt detaljreglerande och fullständigt sätt. För att veta vilken roll man skall spela och för att man på ett tillfredsställande sätt skall kunna framträda i denna roll, måste man ha någon form av grundupplevelse av att man är något annat än rollen. Man måste alltså på något sätt använda sig av denna grundupplevelse för att åstadkomma en någorlunda fullvärdig rollprestation, vilket varje skådespelare vet.

Den reflexivitet, som är nödvändig för att hålla igång olika typer av produktiva roll-koordinationer i ett differentierat samhälle, har enligt min framställning här sin grund i den kropps-baserade självupplevelse, som uppstår utifrån upplevelsen av att man också är något annat än den socialiserande andres krav. Denna upplevelse av att *också vara något annat än rollen och de socialiserande kraven* är grunden för den icke-samhälleliga (men sociala) kreativa kraft som håller samman självet som en i övrigt samhällelig konstruktion.

Att på någorlunda rimliga sätt leva samhälleligt bygger på att samhällsvarelserna ständigt utvecklar sin negerande förmåga. Man måste kunna förstå att ordet inte är det som det hänvisar till. Man måste kunna aktivt negera de latent roller, som inte är adekvata i ett visst sammanhang, och samtidigt utifrån situationens krav kunna improvisera i den aktuella rollen genom att negera något delkrav för att istället aktualisera något beteende från det latent rollförrådet o.s.v. Samhällelighetens samordningskraft ges alltså av att den använder sig av och utvecklar den negerande förmåga, som har sin grund i den första självupplevelsen som ”kött”.¹²

Samhällelighet är emellertid, som Durkheim påpekar, tvingande till sin karaktär

12 Uppfattningen om negationens betydelse kommer från Hegel. Förutom att ha inhämtat detta direkt från Hegel via min framlidne vän och lärare Joachim Israels Hegelseminarier, har jag skolat mig i negationens betydelse med hjälp av Sartre. Men istället för att som Sartre mena att den självhävdande negationen bygger på en negation av ting-världen hävdade jag i min bok det ”*Självkonstruerade fängelset*” att den har sin grund i negationen av samhällsproducerade tecken. Men här var negationen fortfarande något ”andligt”, vilket jag nu alltså kunnat frigöra mig från genom att med hjälp av Mead, Vilgot och Merleau-Ponty peka på att negationen uppstår i den kreativa motsättningen mellan det kroppsliga och det samhälleliga. *Köttet* blir via denna kreativa negation ord och samhällelighet.

Denna skapelseprocess sker genom att orden redan existerar och kan använda sig av den dubbelsidiga *köttsliga reflexivitet* som utvecklas i förhållande till talorganen. Som Merleau-Ponty uttrycker det: *As there is a reflexivity of the touch, of sight, and of the touch-vision-system, there is a reflexivity of the movements of phonation and of hearing; they have their sonorous inscription, the vociferations have in me their motor echo. This new reversibility, and the emergence of the flesh as expression are the point of insertion of speaking and thinking in the word of silence* (p 144-145).

– ta t.ex. ett ord vilket som helst, det betyder vad det betyder, fastän grunden för ordens betydelse bara bygger på en konventionalitet, som emellertid måste vara tvingande för att inte orden skall förlora sin samordnande kraft. Samhällets tvingande samordningskraft¹³ använder sig av den förmåga till negation, som har sin grund i barnets ”köttsliga” upplevelse av sig själv som något annat än sina primära socialisationsagenter. Därmed har samhällligheten som en av sina förutsättningar inskränkningar av det *regelnegerande självuttryck*, som uppstår i relationen mellan den ickesocialiserade ”köttsligheten” och den konkreta socialisationsagenten.

Det kroppsbaseade och negerande självuttrycket är alltså en nödvändig förutsättning för den *tvingande koordinationskraft*, som är samhällighetens väsen. Detta eftersom all form av samhälllig koordination bygger på en insocialiserad eller påtvingad konventionalitet, som har negationen som sin förutsättning – en negation av den ”vilda” negation där barnet lär sig vad regler är genom att bryta mot dem.

Touraine, den splittrade moderniteten och det dialogiska subjektsjälvet

Genom den av ”I”et (preciserat som det självhävdande kropps jaget) och rollkomplexiteten möjliggjorda dialogen mellan subjekt- och objektmig, tycker jag mig ha pekat på en möjlighet att förstå (en viktig aspekt av) ’individualiseringen’ på ett sätt som är förenligt med sociologins uppfattning om den i grunden sociala människan. Detta skapar emellertid ett nytt problem; hur skall vi förstå den relativa stabilitet och enhetlighet, som (om inte annat) är en förutsättning för att människor på återupprepbara sätt skall kunna spela de roller, som den samhällliga koordineringen kräver av oss. Mead löste detta problem genom att hävda att det var genom att vi använde ’den generaliserade andre’ som vår bedömningsgrund som vi skapade denna enhetlighet.

Med ’den generaliserade andre’ menade Mead att man som bedömningsgrund använder sig av ett abstraherat kondensat med grund i hela ens samhälle. För att kunna användas för att skapa konkret sociologisk förståelse måste begreppet ’den generaliserade andre’ preciseras till att gälla det samhälle som är giltigt för en viss grupp av människor. Om vi preciserar ’den generaliserade andre’ på detta sätt blir det också möjligt att förstå att det som benämnts som klass-, status- och könsidentiteter är beroende av att den specifika ’identitetsgruppen’ på något sätt har en gemensam bedömningsgrund i form av en grupp-specifik ’generaliserad andre’.

Genom att koppla samman Meads begrepp ’den generaliserade andre’ med begreppet huvudroll, kan man bättre förstå hur huvudroll och grupp-specifika ’identiteter’ hänger samman. Det är ’den generaliserade andre’ såsom internaliserad bedömningsgrund, som ger enhetlighet och därmed ’identitet’ åt självet. Förutom Mead pekar också Gerth och Mills (1954, s 80-111) på detta genom att ’relativisera’ ’den generaliserade andre’ på det sätt som jag antytt ovan. Författarna till *Character and Social*

13 Denna är dock inte lika tvingande som orden, vilket jag hoppas framgår av denna framställning.

Structure använder sig emellertid inte av 'identitet' utan istället kompletterar de 'roll' med begreppet 'självbild'. Varje specifik rollprestation är sammankopplad med både en anpassning till utifrån kommande krav – d.v.s. rollen – och en självbaserad värdering av denna rollprestation (varje skådespelare måste för att kunna spela sin roll kunna värdera sin prestation). Denna värdering kan då benämnas som en rollspecifik självbild. Om dessa rollspecifika värderingar skall ha möjlighet att hänga samman i någon form av 'identitet', krävs det en övergripande bedömningsgrund, som Gerth och Mills i likhet med Mead benämner som 'den generaliserade andre'. Begreppet huvudroll förutsätter alltså så som det tidigare använts i artikeln att det till huvudrollen är kopplat en 'generaliserad andre'.

Genom internaliseringen av 'den generaliserade andre' som en självbaserad bedömningsgrund uppfattas inte huvudrollen som en 'roll', eftersom upplevelsen av att man spelar en 'roll' bygger på att man uppfattar rollagerandet som en anpassning till utifrån kommande krav. Huvudrollen upplevs istället som en 'identitet' eftersom skillnaden mellan subjekt- och objektmig tenderar att utplånas i denna typ av 'lyckad' internalisering, som är beroende av vad Berger och Luckman (1967) benämner som en lyckad socialisation.¹⁴ Den yttre kravverkligheten motsvaras i detta specifika (men viktiga) fall av en internaliserad subjektiv verklighet. Denna samstämmighet mellan 'yttre' och 'inre' gör verkligen skäl för beteckningen 'identitet'. Utifrån detta språkbruk handlar 'individualiseringen' helt enkelt om att 'den generaliserade andre' och huvudrollsidentiterna börjar att upplösas beroende på att 'samhället' i allt högre grad präglas av misslyckade socialisationer. Och hur skall vi då klara av att skapa den upplevelse av kontinuitet och enhetlighet som tycks vara en förutsättning för både personer och samhälle? För att peka på en möjlig lösning av detta problem vill jag använda mig av Alain Touraines begrepp 'subjektet'.

Touraine har utvecklat sitt begrepp 'subjektet' under 90-talet för att försöka hitta ett svar på frågan om hur vi skall kunna förstå möjligheten att 'handla' i ett modernt 'samhälle', som på avgörande sätt har splittrats i en del som drivs fram av en globaliserad och ekonomibaserad 'logik' och en annan del som utgör den livsvärld, där vi skapar personlig mening. Jag skall med hjälp av Touraines härledning av sitt 'subjekt' försöka hävda att detta begrepp kan förstås som beroende av en ny typ av framtidsbaserad 'generaliserad andre', som gör det möjligt att skapa vad jag vill benämna som ett 'subjektsjäl' (för att både skilja 'subjektet' från andra typer av subjekt och 'subjektsjälv' från andra typer av 'själv').

Touraine hävdar i sin bok *Kan vi leva tillsammans* att vi är inne i vad han benämner som en avmoderniseringsprocess. Denna avmodernisering, som jag hellre skulle vilja benämna som avharmonisering, splittrar upp det samhälle som moderniteten genom institutionalisering och socialisation försökte konstruera som en harmonisk helhet,

¹⁴ Berger och Luckman (1967) skiljer rent analytiskt mellan lyckad och misslyckad socialisation utan att detta innebär en värdering. De anger helt krasst att *The possibility of 'individualism' is directly linked to the possibility of unsuccessful socialisation. We have argued that unsuccessful socialization opens up the question of 'Who am I?' (op cit, s 190.*

där det rådde en någorlunda samstämmighet mellan målrationella institutioner och personliga drivkrafter. Uttryckt med Meads språkbruk hävdar Touraine att den framväxande moderniteten försökte att skapa en 'generaliserad andre' som strävade efter att omfatta hela samhället och att detta också delvis lyckades

In this secularized modern world, human society was no longer made in the image of the City of God: the general interest is the supreme law, and it cannot be divorced from its members' freedom to pursue their own interest. The law on the one hand, and, education, on the other, ensured that individuals and society lived in harmony. Institutionalization and socialisation were the two basic mechanisms that ensured that society and the individual were mirror images of each other. (Touraine 2000, s 21-22)

Avmoderniseringen eller avharmoniseringen leder till att modernitetens samhälle splittras upp i en del där handlingskoordineringen sker med hjälp av makt, pengar och teknologi samt en annan del där bl.a. personlig mening skapas. Därmed övergår den gamla moderniteten till att bli vad jag vill benämna som en splittrad modernitet för att undvika Touraines onödigt paradoxala bestämning av den samtida moderniteten som en avmoderniserad modernitet.

Elements that were once associated have been dissociated, and the two worlds – the world of networks of exchanges and the world of lived cultural experiences – are drifting apart more rapidly than ever. It is as impossible to believe in a world that is unified by trade and respect for the rules that govern its workings as it is to accept a complete fragmentation of interests, or an absolute multi-culturalism that makes it impossible for closed communities to communicate with one another. But before we transcend this dissociation and shattering of modernity, we have to recognize them as our central experience (Touraine 2000, s 26).

Denna splittring av den harmoniserande personen har enligt Touraine gått så långt att vi måste ge upp föreställningen om ett enhetligt jag. Detta därför att det enhetliga jaget var en konstruktion av den harmoniserande moderniteten genom att institutionaliseringar och socialisation såg till att de drivkrafter och personupplevelser, som behövdes för att ta sig fram i den nya moderna världen, både internaliserades och förankrades i den nya moderna livsvärlden. Vi måste emellertid också ge upp föreställningen om det enhetliga jaget därför att det enligt Touraine var ett resultat av att det använde sig av en samhälleligt inpräglad auktoritetsprojektion som sin bedömningsgrund.¹⁵

15 Vilket han uttrycker med orden "*because we have discovered that its unity was never anything more than the projection on to the individual of the unity and authority of the social system, or of a prince who had been transformed into father and internalized in the shape of ethical norms*" (s 52). Härmed öppnar Touraine själv för möjligheten att integrera Foucaults 'disciplinerade subjekt' med sin egen teori om det ännu inte reellt existerande 'subjektet'. Med hjälp av min kroppsbaserade Meadtolkning kan kanske en tourainiansk frigörelse-sociologi t.o.m. integrera det provocerande Foucaultytrande, *Själen är kroppens fångelse*, som min avhandlings'mamma' Sune Sunesson (Joachim Israel var 'pappan') förtjust framhåller i sin inledning till *Övervakning och Straff*.

Splittringen av modernitetens 'samhälle' och insikten om att jagets enhet varit beroende av en samhälleligt konstruerad auktoritetsprojektion leder emellertid till att ett nytt fenomen uppstår, som Touraine benämner som 'subjektet'. Touraines 'subjekt' är inget som finns. Det är istället en strävan efter att ta kontroll över sitt liv, som också innebär att man tillerkänner och arbetar för andras rätt att ta kontroll över sina liv. Det är ett helt och hållet sociologiskt begrepp. Detta eftersom begreppet 'subjektet' har människan som splittrad samhällsvarelse som utgångspunkt. Det utgår från denna splittring för att förstå att den identitetslängtande delen tenderar att revoltera mot enbart systemrationella krav, och att förankringen i systemrationaliteten ger upphov till ett motstånd mot att låta sig uppslukas av identitetsskapande kommittära gemenskaper. Kontentan av detta blir att den splittrade samhällsvarelse börjar drivas av en längtan att själv ta kontrollen över sitt liv.

To sum up: the identity of the Subject can be constructed only thanks to the complementary relationship that exists between three forces: the personal desire to safeguard the unity of a personality that is torn between the instrumental world and the communitarian world; the collective and personal struggle against all the powers that transform a culture into a community and labour into a commodity; and the recognition, both interpersonal and institutional, of the Other as Subject. The Subject is not constituted within an immediate self-to-self relationship, in the most individual experience, in personal pleasure or in social success. It exists only in the battle against the forces of the market or a community. It never constructs an ideal city or a higher type of individual. It creates and protects a clearing that is constantly being invaded. (Touraine 2000, s 81-82)

Genom sin teori om 'subjektet' pekar Touraine på en självkonstruktion, som inte är beroende av en tro på någon form av enhetlighet vare sig den kommer från 'samhället' eller från något 'annat'. Detta beror på att Touraines 'subjekt' själv konstruerar sig som helhet med hjälp av ett framtida tillstånd, som inte bara är personligt utan också samhälleligt. Man kan hävda att 'subjektet' konstruerar sig som ett avgränsat själv genom att bedöma och önska fram sig själv med hjälp av en föreställd framtid, där man är en aktör i både det egna livet och det gemensamma livet, och där det gemensamma livet befrämjar allas möjligheter att vara aktörer i sina liv.

Att konstruera sig själv som Touraines 'subjekt' har likheter med hur Mead (1934) menar att man skapar personlig kontinuitet med hjälp av 'den generaliserade andre'. En viktig skillnad är emellertid att Mead utgår från ett samhälleligt utifrånperspektiv medan Touraine däremot har sin grund i en självbaserad önskan om att leva ett liv, där man har utrymme att vara aktiv utifrån sina egna önskningar och därför också önskar samma sak för sina medmänniskor. Vad de har gemensamt är att bägge förutsätter en relation till samhället som en grund för självets upplevelse av enhet och kontinuitet. För att samtidigt kunna framhålla både skillnaden och likheten mellan Touraine och Mead, tycker jag, att man kan benämna den bedömningsgrund, som Touraines 'subjekt' förutsätter, för 'det generaliserade subjektet'. Och för att tydliggö-

ra skillnaden mellan Touraines 'subjekt' och alla andra typer av 'subjekt' vill jag alltså benämna det utifrån denna grund bedömda som 'subjektsjälvet'.

Den sociologiska storheten i Touraines uppfattning är att han visar att 'subjektsjälvet' som självkonstruktion först uppstår i större skala, när människor konkret upplever att man har små möjligheter att verkligen forma sina liv utifrån sina egna värderingar. Som han uttrycker det, föds 'subjektsjälvet' ur det lidande som den splittrade moderniteten förorsakar. Detta innebär att för att kunna kräva denna rätt åt sig själv måste man också kräva den åt alla andra.¹⁶ Touraines 'subjekt' generaliserar alltså inte utifrån ett andra-perspektiv utan istället utifrån ett självperspektiv. 'Det generaliserade subjektet' är en självbaserad bedömningsgrund, som man kan använda sig av för att konstruera sig själv som ett subjektsjäl. Detta genom att använda sig av en subjektivt skapad bedömningsgrund, som genom att generaliseras till att också gälla de andra får en stabiliserande samhällelig giltighetsgrund, som är väsentlig bl.a. för att denna kreativa självkonstruktion skall kunna uppleva kontinuitet.

"Ditt" 'generaliserade subjekt' är inte lika med "mitt" 'generaliserade subjekt' eftersom vi alla subjektivt utgår från våra speciella förutsättningar och önsknings. Men däremot har 'det generaliserade subjektet' som förutsättning att vi i habermasiansk anda gemensamt kan kommunicera och argumentera kring den generaliserande delen av våra 'generaliserade subjekt'. Som 'subjektsjäl' måste vi tro på möjligheten att genom ordnade samtal lösa våra gemensamma problem – vi måste tro på vad Habermas benämner som 'den ideala samtalsituationen'. Detta är nödvändigt bl.a. för att vi i demokratisk anda skall kunna utveckla och skapa institutioner som ger livsutrymme och samhälleliga möjligheter åt oss alla – såväl 'subjektsjäl' som andra typer av själv.

Den tidigare av mig åstadkomna betoningförskjutning i Meads lära, som preciserar Meads 'I' som ett självhävdande kroppsjag, passar också väl in i förhållande till Touraines teori om 'subjektet'. Denne visar inte på något tydligt sätt vilken subjektiv grund 'subjektet' har. Det är i huvudsak utifrån modernitetens samhälleliga splittring som han härleder 'subjektet'. Touraine pekar dock själv på möjligheten att med hjälp av 'subjektet' omtolka sin egen teori om de (gamla) sociala rörelserna. Han framhåller dessutom möjligheten att förstå vissa religiösa yttringar som 'subjektets' försök att protestera mot alltför stela samhälleliga strukturer.

För att på ett 'strikt' sätt använda teorin om 'subjektet' utanför den kontext, som utgörs av den splittrade moderniteten, måste man kunna peka på att 'subjektet' har en självständig grund. Enligt min tro svarar den med hjälp av Mead, Vilgot och Merleau-Ponty utvecklade uppfattningen om det självhävdande kroppsjaget mot detta krav. Den splittrade moderniteten ökar möjligheterna för detta 'kroppsjag' (Meads "I") att via subjektmiget komma till tals i egen 'rätt' även verbalt och samhälleligt.

16 Till denna kanske onödigt pessimistiska uppfattning om att subjektet föds ur det lidande, som den splittrade moderniteten förorsakar; skulle man kanske också lägga till att självet får en större smak på sig själv, när självuttrycket inte längre binds upp och kanaliseras genom etablerade samhälleliga personkonstruktioner. Den poäng hos Touraine jag vill lyfta fram är emellertid **möjligheten och nästintill tvånget att uppleva den splittrade moderniteten som ett gemensamt predikament som kräver gemensamma ansträngningar.**

Men för att detta 'tal' inte bara skall bli pendlingar mellan viskningar och mer eller mindre förtvivalade rop, som saknar kraft att lämna personliga och samhälleliga avtryck, krävs att subjektmiget i sina pågående 'inre' diskussioner med de i huvudsak rollstyrda objektmigen får stöd av 'det generaliserade subjekt', som nog bäst kan karakteriseras som 'själv'genererade och av den ideala samtalsituationen styrda diskussioner, som handlar om hur vi skall ordna och samordna våra gemensamma framtida liv. Det är ungefär detta som jag avser med subjektsjälvet, som kanske därför bör benämnas som det dialogiska subjektsjälvet.

Härmed tycker jag att jag rent teoretiskt besvarat min inledande huvudfråga, om vad för slags aktörer det är som med hjälp av manuskriptbestämda roller producerar koordinerande samhällelighet. Aktörerna utgörs av de 'subjektsjäl' som med hjälp av 'det generaliserade subjektet' försöker skapa personlig enhet och kontinuitet. Detta svar klarar också av 'individualiseringstestet', eftersom de sociala processer som beskrivits med hjälp av begreppet 'individualisering' kan förstås som en följd av att modernitetens splittring skapar utrymme för konstruktion av 'subjektsjäl'.

Detta svar är emellertid enbart ett teoretiskt svar. Det håller inte som ett empiriskt svar på vad det är för typ av självkonstruktioner som faktiskt existerar under den splittrade moderniteten. Det finns givetvis andra typer av 'själ'. Men det faller utanför denna artikel att svara på frågan om vilka typer av 'själ' som utvecklas under den splittrade moderniteten. Det är en fråga som vidare forskning får besvara.

Jag kan dock inte avhålla mig från att antyda vad det skulle kunna vara fråga om. Huvudrollen har troligtvis inte helt förlorat sin betydelse och därför kan vi kanske hitta varianter av 'huvudrollssjäl'. 'Identiteter' har uppenbart makt och därför är det rimligt att anta att det finns vad man kan benämna som 'identitetssjäl', som skulle kännetecknas av aktiva 'kommunitärt' baserade försök att täta igen sprickan mellan subjekt- och objektmig. Detta skulle kunna förstås genom en kombination av Touraines och Castells sätt att karakterisera 'identiteter' med fördel Touraine.

Man kan också tänka sig varianter av splittrade själv, som försöker hålla samman sig själva genom att förstå 'samhället' som något som förtrycker och inskränker möjligheterna att uttrycka sitt sanna själv. Kanske som något slags parasiter på **den sönderfallande 'generaliserade andre'**, som enligt denna framställning och denna tolkning av Mead är ett begreppsligt försök att lyfta fram huvudinnehållet i de sociala processer, som karakteriserats med hjälp av begreppet 'individualisering'.

Slutsats

Genom att använda 'roll' som central sociologisk metafor blir det möjligt att förstå den beständighet eller varaktighet, som med nödvändighet måste prägla 'samhället' även om man utgår från synsättet att 'samhället' bör betraktas som pågående koordinationsprocesser. Begreppet roll pekar på vad som är återupprepbart och därmed beständigt i dessa processer. Eftersom 'samhället' som pågående processer består av koordinerande mänskliga handlingar innebär detta att 'rollen' pekar ut en 'plats', som måste intas av en konkret människa. Vad man skall göra på denna 'plats' är också re-

dan i grova drag bestämt av 'samhället'. Därför kan 'platsen' i princip intas av varje människa som har rätt kvalifikationer och/eller som tillåts (eller tvingas) att inta denna 'plats'. Därmed är '**rollen' en plats för möte och konflikt** mellan det samhälleliga och det unikt mänskliga, som har sin bas i den enskilda och intentionella kroppsligheten. Den processuella rollsociologin är redan på väsensplanet en åtminstone tendentiell konfliktsociologi.

För att kunna fylla sin uppgift att skapa verklig samhällelighet måste den 'sambhalls'bestämda delen av rollen alltid modifieras och anpassas till den situation där det konkreta uppträdandet utspelas. Detta eftersom allt inte kan bestämmas på förhand beroende på att både alla situationer och alla människor i vissa avseenden är unika. Detta innebär att rollaktören också under själva uppträdandet måste ha en viss förmåga att 'mentalt' gå in i och ut ur 'rollen'. Rollaktören måste i större eller mindre grad kunna improvisera genom att fortsätta använda den rollekande förmåga som Mead pekat på som en del av socialisationen.¹⁷ För att kunna samspela med sina improviserande medspelare måste 'hon' också använda sig av rollövertagande i Meads bemärkelse och kunna utnyttja den situationella kreativitet som Hans Joas pekat på.

Denna större eller mindre 'löslighet', som kännetecknar alla situationer där samhällelig koordinering sker, innebär också att roller kan förändras utifrån den beständighetsaspekt som rent definitionsmässigt kännetecknar 'rollen'. Men för att **en** roll skall kunna förändras måste också andra roller förändras. Detta eftersom rollmanifestationer är återkommande interaktioner som formar mönster av ömsesidigt orienterat uppträdande, som Gerth och Mills påpekar i sin definition av begreppet roll. Detta innebär att om än aldrig så små, så är rollförändringar också samhälleliga förändringar. **Det är roller och inte människor som behöver förändras, om man vill ha förändring.**

Rollaktören måste alltså vara något annat än sin roll. Detta inte bara för att kunna avgöra vilken eller vilka roller, som är giltiga i ett visst sammanhang, utan också för att kunna spela sin 'roll' på ett tillfredsställande sätt. Detta innebär att det är helt avgörande för en processuell rollsociologi att utveckla en socialt grundad väsensförståelse av rollaktören, som förmår att förstå dennes 'väsen' som något annat än som ett resultat av rollkoordinerad samhällelighet. Rollsociologin måste kunna förstå hur pågående samhällelig koordination är möjlig. Utan en rollaktör som har sin väsensgrund i något annat än given samhällelighet skulle 'samhället' kunna liknas vid ett dött språk som t.ex. latin eller sanskrit.

Rollaktörens väsensgrund utgörs av relationen mellan det samhälleliga förmedlat av en förkroppsligad socialisationsagent och den ickesocialiserade intentionella kroppslighet som försöker hävda sig gentemot den konkreta socialisationsagentens krav. Detta självhävdande kroppsjag skapar redan från början en åtminstone tendentiell spricka i det (objekt)'mig', som man får tillgång till genom socialisationsagenternas

17 Lundasociologen Marcus Persson (2007) pekar i sin avhandling *Mellan människor och ting* på att Meads begrepp 'lek' är användbart också för att förstå vuxna människors agerande; i detta fall samlare.

verbalt förmedlade bedömningar. Det självhävdande kroppsjaget kommer i indirekt form till tals via det subjektmig, som dessutom har motstridiga bedömningar som sin sociala förutsättning.

Kroppsjaget och dess verbala utväxt subjektmiget har till följd att det aldrig kan uppstå någon fullständig identitet mellan roll och rollaktör. Rollaktören besitter därför den grundläggande förmåga till distansering från sin uppspelade roll, som är en nödvändig förutsättning för att man som skådespelare 'ständigt' skall kunna växla mellan rätt roller i mer eller mindre improviserade teaterstycken. Distanseringen (som bl.a. handlar om växling mellan avstånd och närhet) upplevs under ett pågående skådespel dels kroppsligt i form av känslor (att känslorna är 'mina' vet vi) och dels genom en inre konversation mellan subjekt- och objektmig. Denna senare konversation är emellertid svår att hålla igång under en pågående rollprestation och får därför sitt främsta utrymme i de stunder när det inte ställs några direkta krav på någon rollprestation från oss.

Att betrakta samhället ur ett processuellt rollperspektiv kan ses som en betydelseangivelse i den bemärkelse som Johan Asplund använder detta ord i sin bok *Om undran inför samhället*. I det avslutande kapitlet i denna bok behandlar han de grundläggande aspekter eller synsätt vi sociologer har använt oss av för att förstå samhället och diskuterar i detta sammanhang Lenskis försök att i sin bok *Power and Privilege* överskrida den motsättning mellan ett konflikt- och ett konsensusinriktat sätt att se på samhället, som var förhärskande inom sociologin under den tid då den unge Asplund skrev sin undranbok.

Asplund avvisar Lenskis försök att göra en syntes med argumentet att denna leder till att bägge synsätten förlorar sina avgörande poänger och hävdar istället att bara ett tredje mera fruktbart synsätt skulle kunna lösa motsättningen mellan de bägge perspektiven. Jag tycker att man kan betrakta mitt försök att se på samhället ur ett processuellt rollperspektiv som ett tredje synsätt, men inte ett som löser konflikten mellan 'konflikt' och 'konsensus'. Utan istället ett synsätt som erbjuder ett perspektiv, där det är möjligt att relativt 'samtidigt' se sådant som struktur- respektive aktörssociologer endast kunnat se utifrån sina mer begränsade perspektiveringar.

Därmed skulle metaforen 'samhället' som pågående rolluppträdanden kunna ersätta de två metaforer som Peter Berger använde sig av i sin introduktionsbok i sociologi för att på ett lättillgängligt sätt åskådliggöra skillnaden mellan de två viktigaste sociologiska synsätten. Struktursociologin åskådliggjorde han med metaforen samhället som **fängelse** och aktörssociologin med samhället som **marionetteater**. Men härmed avslöjas också min osjälvständighet eftersom redan Berger använder sig av metaforen samhället som **teater** som det tredje synsättet i sin i USA i början av 60-talet utgivna lärobok *Invitation till sociologi*.

Referenser

- Johan Asplund (1970) *Om undran inför samhället* Lund: Argos
Peter Berger (2001) *Invitation till sociologi* Stockholm: Prisma
Ulrich Beck (2000) *Risksamhället* Göteborg: Daidalos

- Ulrich Beck, Elisabeth Beck-Gernsheim (2001) *Individualization*. London: Sage
- Peter Berger, Thomas Luckman (1967) *The Social Construction of Reality*. London: Penguin
- Manuel Castells (1997) *The information age. Economy, society and culture, Vol. 2, The power of identity*. Oxford: Blackwell
- Émile Durkheim (1978) *Sociologins metodregler*. Göteborg : Korpen
- Émile Durkheim (1995) *The Elementary Forms of Religious Life*. New York : The Free Press
- Michel Foucault (1987) *Övervakning och straff*. Lund:Arkiv
- Hans Gerth , C. Wright Mills (1954) *Character and social structure*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd
- Bengt Gesser, Per-Olof Olofsson (1998) *Samhällsmoral och politik*. Göteborg: Daidalos
- Anthony Giddens (1984) *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity
- Erving Goffman (1967) Role Distance, in *Where the action is*. London : Penguin
- Alvin Gouldner (1971) *The coming crisis of Western sociology*. New York : Equinox
- Hans Joas (1996) *The Creativity of Action*. Chicago: The University of Chicago Press
- Thomas Kumlin (2006) *Genom kroppen. Bortom kroppen*. Uppsala: Sociologiska institutionen
- Ralph Linton (1936) *The Study of Man. An Introduction*. New York: Appleton
- George Herbert Mead (1934) *Mind, Self and Society*. Chicago: University of Chicago
- Maurice Merleau-Ponty (1968) *The Visible and the Invisible*. Evanston: Northwestern University Press
- Robert K Merton (1968) *Social theory and social structure*. New York: Free press
- Joshua Meyrowitz (1985) *No Sense of Place*. New York: Oxford University Press
- Per-Olof Olofsson (1996) *Det självkonstruerade fängelset*. Göteborg: Daidalos
- Per-Olof Olofsson (1997) "Postindustriell riskgemenskap – välfärdssamhällets utvecklingsmöjlighet?" i K Eriksson, H Niklasson, P-O Olofsson *Reflexivitet, modernitet och välfärdssamhällets framtid* Varberg: Ide & Text
- Talcott Parsons (1964) *The Social System*. New York: The Free Press
- Marcus Persson (2007) *Mellan människor och ting* Lund: Sociologiska institutionen
- Dorothy Smith (1999) "Telling the Truth after Postmodernism" in *Writing the Social*. Toronto: University of Toronto Press
- Sune Sunesson (1987) "Inledning" till Michel Foucaults *Övervakning och straff*. Lund: Arkiv
- Sheldon Stryker (2001) "Traditional Symbolic Interactionism, Role Theory, and Structural Symbolic Interactionism: The Road to Identity Theory", i Jonathan H Turner (red) *Handbook of Sociological Theory* New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers
- Alain Touraine (2000) *Can We Live Together*. Stanford, Calif: Stanford University Press
- Ralph H Turner (2001) "Role Theory", i Jonathan H Turner (red) *Handbook of Sociological Theory* New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers

ABSTRACT

The Significance of Inhibition. A Contribution to the Agency-Structure Debate

A central problem in social theory today is how to integrate agency and structure. The vital question is how to explain social reality by proceeding from both the notion of people doing things which affect the social relationships in which they are embedded (agency) and the idea of the social context moulding social activity (structure). Sociologists as Pierre Bourdieu, Anthony Giddens and Jürgen Habermas call attention to social practices as the "missing link" between agency and structure. In accentuating social practices, the aim is to explain how people in their daily encounters actively contribute to the production and reproduction of social structures. This article puts forth the posthumous contribution of George Herbert Mead to the agency-structure debate. I argue that his social pragmatist theory gives us a compound and thorough – but not fully recognized – explanation of the dynamics and the course of events in structurally framed encounters. By especially emphasizing the importance Mead ascribes to the inhibited social act, I examine how his theory deepens the understanding of social practices as a bridge between agency and structure.

Key Words

Agency-structure debate, social practices, George Herbert Mead, the inhibited social act

Elin Lundin är FD i sociologi och lektor vid Växjö universitet. För närvarande forskar hon om relationerna mellan självförverkligande, mellanmännsliga möten och samhällliga förändringsprocesser, med fokus på arbetslivets förändrade villkor.

Elin Lundin

Motståndets betydelse

Ett bidrag till aktör-strukturdebatten

Livet igenom känner vi den tyngande närvaron av vad Ralf Dahrendorf kallar ”samhällets förargliga faktum”; vi känner oss bundna av normer, regler, traditioner, förväntningar och krav, och då och då kör våra huvuden mot de sociala sanktionernas hårda vägg. [...] Men samtidigt uppfattar vi oss själva som personer, unika individer med någon form av identitet, integritet, oberoende och frihet. Vi påstår oss ha viss kontroll över våra handlingar, känner oss ansvariga för våra beslut, upplever stolthet, skuld och skam (Sztompka 1994:28).¹

De flesta känner förmodligen igen sig i Piotr Sztompkas beskrivning av våra dubbla, ibland kanske till och med motsägelsefulla, erfarenheter av våra sociala villkor. Naturligtvis varierar det mellan olika individer i hur hög grad vi dikteras av sådant som normer och traditioner eller upplever oss som fria. Inte minst beror det på vilka ekonomiska och kulturella villkor vi lever under. Att ge en teoretisk förklaring till denna ”samhällets tvåsidighet”, för att tala med en annan av den så kallade aktör-strukturproblematikens uttolkare, Philip Abrams, har emellertid visat sig vara svårt. Det finns ett stort antal teorier med ambitionen att ta hänsyn till omständigheten att ”vi är både skaparna och skapelserna, både upphovsmän och fångar; en värld som våra handlingar konstruerar och en värld som kraftfullt begränsar oss” (Abrams 1982:2). Hur man förklarar den sociala verkligheten i termer av att aktörerna påverkar sin värld samtidigt som de begränsas av de sociala strukturerna har, enligt många, blivit en av de centrala frågorna inom sociologisk teori idag. Till exempel hävdar Margaret Archer (1988:xi) att ”struktur-aktörproblematiken har med rätta kommit att betraktas som den grundläggande frågan i modern samhällsteori”. Hon menar att föreningen av dualismer, som den mellan aktör och struktur, har blivit den moderna sociologiska teoris ”eldprov” (Archer 1988:xii; jfr Mortensen 2004).

Några av de mest välkända och inflytelserika syntetiserande bidragen är Pierre Bourdieus teori om *habitus*, Anthony Giddens *struktureringsteori* och Jürgen Habermas *livsvärld-systemmodell*. Bourdieu, Giddens och Habermas definierar aktör-strukturproblematiken på lite olika sätt. Följaktligen konfronterar de också problematiken på skilda vis. Gemensamt för samtliga är betoningen av betydelsen av *sociala praktiker* för att överbygga aktör-strukturdualismen. Med det vill man förklara hur människor

1 Jag har översatt samtliga citat, med undantag för Mead [1934]1967 där den svenska översättningen av Peter Arvidson från 1976 använts.

i egenskap av handlande aktörer i samspelet med andra aktivt bidrar till att reproducera men även förändra strukturerna (Lundin 2004:43ff).

Den här artikeln kommer att utforska sociala praktiker som en möjlig länk mellan aktör- och strukturperspektiven. Jag kommer att lyfta fram en för aktör-strukturdebatten relativt okänd figur, nämligen George Herbert Mead. Meads tänkande var intellektuellt sett förenat med pragmatismen och det är genom att närma sig hans teori från det perspektivet som hans bidrag till debatten blir synligast (jfr Joas [1980]1985). Syftet är att försöka visa hur hans pragmatistiskt influerade tankar om motståndets betydelse för reflektion och kreativitet kan ge ett viktigt postumt bidrag till diskussionen.

Inlägg i aktör-strukturdebatten

Som en bakgrund till Meads postuma bidrag till aktör-strukturdebatten gör jag först en kortfattad genomgång av Bourdieus, Giddens och Habermas förklaringar av sociala praktiker som en förbindelse mellan aktör och struktur samt bidragens mottagande.

Med sociala praktiker avser Bourdieu vardagslivets aktiviteter som utövandet av rutiner och vanor. Den som är bekant med Bourdieus tänkande vet att han betraktar praktikerna som intimt förenade med individens *habitus*. För att förklara varför individen tänker, känner eller handlar på vissa sätt använder han begreppet *habitus*, som hänvisar till kroppsligt förankrade eller internaliserade dispositioner till sätt att reagera som dirigerar individen. Dispositionerna förvärvas genom att socialiseras in i en viss social grupp eller klass (Bourdieu [1980]1990:53ff). Bourdieu anger följande motiv bakom användandet av *habitus*begreppet:

Ursprungligen ville jag redogöra för praktiker i dess oansenligaste former – ritualer, äktenskapsval, vardagens världsliga ekonomiska beteende, etc. – genom att fly både från den objektivism som förstår handlandet som en mekanisk reaktion ”utan en agent” och den subjektivism som skildrar handling som en medveten avsikts noga övervägd strävan, ett medvetandes fria projekt där det ställer upp sina egna mål och maximerar sin nytta med hjälp av rationella kalkyler (Bourdieu & Wacquant 1992:121).

Enligt Bourdieu ([1980]1990:69f) gör en viss *habitus* individen till en kompetent spelare eller tävlande på vissa sociala arenor eller fält, det vill säga till en aktör som kan utföra de sociala praktikerna. Detta kroppsliga ”know-how” gör det möjligt att snabbt, mer eller mindre omedvetet, utföra de strategiska manövrar enligt det sociala spelets regler som hennes position på fältet dikterar. Genom att ”kämpa mot” andra på fältet bidrar aktören omedvetet till fältets återskapande. Exakt hur individen kommer att agera i viss situation kan emellertid aldrig förutsägas eftersom *habitus* ”suddiga logik” skapar ett visst utrymme för improvisation eller kreativitet, särskilt i mötet mellan *habitus* och en ny situation (Bourdieu [1980]1990:57). Idén om *habitus* suddiga logik är, som jag uppfattar det, Bourdieus sätt att försöka beskriva individen

både som strukturellt bestämd och som en kreativt handlande aktör. Av allt att döma utgår han från att individen livet igenom påverkas av mötena med andra vilket förändrar hennes habitus. Denna påverkan tar sin början i barndomens imitationer av företrädesvis föräldrarnas handlingar varvid barnet gradvis övertar deras grupp- eller klassbetingade livsstil och därmed utformar en habitus som harmonierar med den egna gruppens eller klassens (jfr Bourdieu [1972]1977:87ff). Rimligtvis förutsätter han någon form av identifikationsmässiga relationer som upphov till individens förväntningar på sig själv och världen. Men hur det närmare går till när människor i vardagens många möten relaterar sig till varandras handlingar ges det inte någon detaljerad förklaring av, varken när habitus utformas eller styr handlandet (jfr Mouzelis 1995:111ff).

Bourdieu förutsätter uppenbarligen att vad som sker i den sociala situationen eller mötet med andra påverkar habitus och handlandets riktning. Mig veterligen redogör han emellertid inte särskilt ingående för själva processerna bakom att handlandet kan ta olika vägar inom ramen för habitus logik. Villkoren för att handla reproducerande respektive nyskapande specificeras inte tillräckligt. Hur går det mer exakt till när individen handlar i enlighet med den suddiga logiken och handlar på ett kreativt, nyskapande sätt? Vad händer i mellanmännsliga möten där de inblandade av allt att döma påverkas av varandra och vilka konsekvenser för handlandet får det? Att fördjupande svar på i dessa frågor av allt att döma saknas leder till slutsatsen att trots tonvikten vid vad som sker i sociala praktiker är kopplingen mellan habitus och människors erfarenheter i sin vardag relativt outforskad inom habitusteorin. Bourdieus teori har kritiserats för att ha svårt att förklara hur individen handlar på ett nyskapande sätt som går utanför de etablerade strukturernas ramar. Flera menar att habitusteorin, trots sin integrativa ansats, därför får en strukturorienterad slagsida (Jenkins 1992:80ff, Sewell 1992:15, Barnes 2000:55f). William H. Sewell (1992:15) anför följande citat av Bourdieu som belägg för den slutsatsen: "I egenskap av ett förvärvat system av generativa mönster, möjliggör habitus den fria produktionen av alla de tankar, varseblivningar och handlingar som rymts inom dess produktions särskilda villkor – och endast dessa" (Bourdieu [1980]1990:55). Det är tänkbart att en bidragande anledning till dessa svårigheter är att habitusteorin inte mer inträngande behandlar de sociala praktikernas händelseförlopp.

Att Giddens ([1984]1986:2) struktureringsteori tar sociala praktiker som utgångspunkt framgår av följande citat: "Enligt struktureringsteorin är samhällsvetenskapens grundläggande studieområde varken den individuella aktörens erfarenheter eller någon form av samhällelig totalitets existens, utan sociala praktiker organiserade över rum och tid". Ett av teorins centrala (dialektiska) antaganden är att genom att utföra sociala praktiker, vilket även Giddens ([1984]1986:2) definierar som rutiner och vanor, i vardagens ansikte-mot-ansikte-möten, bidrar individen samtidigt till de sociala villkorens upprätthållande. Han förutsätter att outtalade kunskaper eller "know-how" om hur man handlar, baserade på minnen från tidigare erfarenheter, vägleder individens handlande. Vidare understryker Giddens ([1984]1986:17f) handlandets kontextbundna karaktär. Han åberopar också Erving Goffmans idéer om interaktion

och samtidig närvaro. Med inspiration från Goffman hävdar han att vi oftast inte bara mekaniskt handlar vanemässigt, utan att bakom vanehandlingarna döljer sig en reflexiv styrning av handlandet för att anpassa det till de närvarande individerna. ”Den rutiniserade karaktären hos banorna längs vilka individerna rör sig i det dagliga livets omkastbara gång ”händer” inte bara. Den ”fås att hända” genom sätten av reflexiv handlingskontroll som individerna upprätthåller i samvarosituationer”, skriver Giddens ([1984]1986:64) bland annat. Enligt honom syftar den reflexiva styrningen till att bevara den sociala kontinuiteten, vilket i sin tur är avgörande för att uppleva tillit och bevara känslan av ontologisk trygghet. Dessa antaganden ligger i sin tur till grund för hans förklaring av hur individen tack vare den smidiga, reflexiva anpassningen till omgivningen bidrar till att reproducera de etablerade reglerna och rutinerna. Giddens vill med detta visa att strukturerna långt ifrån ska betraktas som fristående entiteter; istället är deras upprätthållelse beroende av aktörerna.

Enligt struktureringsteorin fungerar aktören inte bara reproducerande, utan all handling bär enligt teorin på fröet till förändring av världen. ”Förändring, eller dess möjlighet, finns således inneboende i samtliga socialt reproduktiva ögonblick”, hävdar Giddens (1979:114). Han anser vidare att alla människor alltid har möjligheten att göra en skillnad genom att handla annorlunda och styra handlandet i en annan riktning (Giddens [1984]1986:9). Samtidigt utgår han som sagt från att individens yttersta drivkraft i samspelet med andra är att bevara känslan av ontologisk trygghet. Det gör det svårt att förstå vad i samspelet som skulle kunna driva individen till att göra en skillnad och bryta mot de invanda rutinerna (Craib 1992:153f, Barnes 2000:55). Genom att den reflexiva styrningen av handlingar binds så hårt till framförallt kunskaper eller minnen om vardagens sociala regelsystem, blir det svårt att förstå när individen får möjligheter till reflexivitet i betydelsen att kritiskt granska de mer övergripande, etablerade strukturerna, som till exempel kapitalismen eller religionen. Giddens undviker med andra ord att behandla gradskillnader och nyanser hos reflexiviteten (Johansson 1995:61). Han har också kritiserats för att överhuvudtaget inte svara på varifrån reflexiviteten som gör att vi kan styra våra handlingar ursprungligen kommer (Brante 1989:56, Joas 1993:182). Förvisso nämner han ”kritiska situationer” som tillfällen när de dagliga rutinerna utmanas (Giddens [1984]1986:61ff). Man skulle kunna tänka sig de kritiska situationerna som ögonblick där det praktiska medvetandet övergår till ett mer diskursivt förhållningssätt, och att de öppnar upp för att ifrågasätta och förändra de vedertagna mönstren. Emellertid förknippar Giddens (1979:123ff) problematiska situationer med ”mobbeteende” och andra ”regredierade” tillstånd där individen tvärtom slutar tänka kritiskt.

Bourdieu och Giddens strävar som sagt efter att förklara hur mänskligt agentskap och struktur på en teoretisk nivå inte står i motsättning till varandra, utan ömsesidigt förutsätter varandra. Båda har emellertid alltså kritiserats för att inte till fullo förklara aktörernas kreativa tillämpning av reglerna eller rutinerna i nya, oprövade situationer samt deras förändringar av vanemönstren. Jag vill uttrycka det som att de får svårigheter att förklara reflektion bortom rutinerna och därmed också strukturell förändring. Det är inte min avsikt att utveckla kritiken i denna artikel. Här är det tillräckligt

att konstatera att invändningarna som kan riktas mot Bourdieus och Giddens bidrag till aktör-strukturdebatten enligt min mening antyder att deras bidrag hade vunnit på att tydligare inkludera en förklaringsmodell om själva dynamiken och händelseförloppen i strukturellt inramade möten mellan aktörer.

I jämförelse med Bourdieu och Giddens gör Habermas en mer inträngande analys av den sociala situationens dynamik i syfte att förklara den ömsesidiga relationen mellan aktör och struktur. Det framgår bland annat genom att han tillskriver den kommunikativa handlingstypen, orienterad mot ömsesidig förståelse, prioritet eftersom han anser att den bäst förklarar handlingars samordning. "Utifrån sociologisk synvinkel är det vettigt att börja med kommunikativ handling. 'Att samordnad handling är nödvändig skapar ett visst behov av kommunikation i samhället, som måste tillmötesgå om det ska vara möjligt att effektivt samordna handlingar för att kunna tillfredsställa behov'", skriver Habermas ([1981]1986:274). Influenser av Mead betecknar Habermas ([1995]1996:114f) handlingar som kommunikativa när två eller fler individer med hjälp av företrädesvis språkliga gester ömsesidigt samordnar sina handlingar. Förståelse i form av en gemensam definition av situationen, understödd av giltighetsanspråk grundade på traditioner, normer och värderingar, är en förutsättning för att planer och handlingar ska integreras (Habermas [1981]1989:75, 126). Detta innebär att enligt Habermas bestäms inte motiv och mål före, utan genom interaktion (Carleheden 1996:40). Man kan uttrycka det som att Habermas utgår från sociala praktiker som intersubjektiva, och att vad som händer mellan de berörda subjekten får konsekvenser för handlandet. Han ansluter sig här till den idé som Mead var en av de första att skapa en intersubjektiv handlingsteori utifrån, nämligen den om vårt grundläggande sociala vara. "Vi måste vara andra för att kunna vara oss själva", konstaterar Mead ([1924-25]1981:292) bland annat och framhåller därmed identitetens sociala grunder. Den bärande tanken är att som sociala varelser har vi ett behov av att samordna våra handlingar med andra för att tillfredsställa allt från sociala behov av bekräftelse och närhet till fysiska behov av mat och sömn (ett beroende som ökat alltmer i dagens specialiserade samhälle). I sitt bidrag till aktör-strukturdebatten utgår Habermas ([1981]1989:3ff) från Meads redogörelse för hur vi blir till som individer först i interaktionen med andra, och införlivar genom identifikationen med andra samhällets eller gruppens normer, värderingar och traditioner som tar formen av vanor. Han har också uttalat ett starkt intresse för pragmatismen (Aboulafia 2002:1f).

Med Meads postuma hjälp utgår Habermas i sin teori följaktligen från behovet av samordning i situationen och att det styr hur vi kommer att handla i en viss situation. Att framhålla intersubjektiviteten borde rimligen ge möjligheter att ta fasta på vad det närmare är i de sociala praktikerna som gör dem till en förbindelselänk mellan aktör och struktur. Därför är det förvånande att Habermas inte anlitar Meads pragmatistiska teori ännu mer. Jag ansluter mig här till de invändningar mot Habermas alltför snäva handlingsbegrepp som bland annat förts fram av hans meadinfluerade efterföljare som Hans Joas och Axel Honneth. En kritik som båda framfört är att Habermas inte helt och fullt tar de teoretiska konsekvenserna av den avgörande vikt pragmatismen tillskriver de situationsbundna betydelser som uppstår ur själva

situationen och påverkar individens handlande (se t.ex. Joas [1980]1997:2,1993:8f, Honneth [1985]1991:214ff). Genom att bland annat anknyta till Mead strävar de på olika sätt efter att skapa en bredare anlagd och antropologiskt grundad handlings-teori, där övertygelsen om människans i grunden sociala natur är central (jfr Heidegren 2002:288f). Jag ansluter mig till deras utgångspunkter och vill hävda att Mead erbjuder ytterligare redskap för att ytterligare fördjupa sig i den sociala situationens dynamik som Habermas av någon anledning inte fullt ut uppmärksammar. Jag syftar här på vikten han fäster vid de situationer när det vanemässiga handlandet stöter på motstånd eller hinder under sitt utförande, där samordningen eller – för att tala med Meads termer – identifikationen med den andre inte längre är möjlig. Habermas ([1981]1987:121ff) tar förvisso fasta på vikten Mead fäster vid problemlösning och interaktionens betydelse för lösningen av gemensamma problem. Men Meads tanke att problemlösningen alltid börjar med självreflektion, utlöst av upplevelsen av motstånd i det vanemässiga handlingsflödet, närmare bestämt reflektionen över de vanor som individen förvärvat i tidigare interaktioner och tagit med sig in i situationen, framgår inte lika tydligt i hans tolkning (jfr Joas [1986]1991:107ff, Aboulafia 2002:9f).

Mead förklarar reflektion på ett sätt som öppnar upp för att klargöra hur aktörerna bidrar till förändring, men utan att för den skull betrakta aktören som fritt handlande eller ständigt reflekterande. Han följer här pragmatismens grundtanke om ”tvivel/troprincipen”, det vill säga synen på den mänskliga tillvaron som ett oavbrutet samspel mellan vanor och reflexiv problemlösning, när han hävdar att reflektion görs möjlig av att handlandet erfar motstånd (Kilpinen 2000:148). I sådana fall kan aktören reflektera över sina tänkbara responser innan hon eller han faktiskt svarar. För att kunna göra det måste man ha utvecklat en självidentitet och självmedvetande, det vill säga en inre representation av verkligheten (som äventyras vid upplevelsen av motstånd). Här yppar sig således ett tillfälle att dra fram de normer, värderingar och föreställningar som utgör grunden för vad vi uppfattar som verkligheten i ljuset och kritiskt granska dem. För att återfå känslan av verkligheten och den egna identiteten som sammanhängande prövar sig individen lekfullt fram till fungerande handlings-sätt i relation till omgivningen – en tanke hos Mead som Habermas kritiserats för att inte fullt ut ta fasta på (Joas [1986]1991:101ff, Aboulafia 2002:10). Det förhåller sig följaktligen inte så att alla strukturer alltid diskuteras, det skulle vara omöjligt. Enligt det pragmatiska perspektivet är det endast de aspekter av handlandet som av någon anledning är problematiska för aktören som blir föremål för en närmare granskning. Mead menar alltså att det först är vid upplevelsen av motstånd i handlandet som reflektionen blir möjlig. Genom att betona att handlandet alltid sker i relation till någon eller något vidareutvecklar Mead pragmatismen i en *socialpragmatisk* riktning (jfr Cook 1993). När detta sker, kan det leda till att aktören börjar verka för strukturell förändring, men det kan också hända att denne beslutar sig för att strukturerna trots allt är värda att bevara. Reflektion och kreativitet tillskrivs således av Mead en situationsbunden prägel som Habermas förmodligen inte skulle förneka, men som han inte riktigt ger intryck av att ta de teoretiska konsekvenserna av, inte minst då det gäller att fördjupa förklaringen av hur aktören reproducerar men även förändrar struktu-

terna.² Jag återkommer till en utförligare redogörelse för dessa idéer hos Mead.

Det ska betonas att Bourdieus, Giddens och Habermas integrativa teorier, inte minst av den anledningen att de har en uttalat integrativ ambition, naturligtvis är mer heltäckande än Meads.³ När det gäller att närmare förklara hur växelspelen mellan vanehandlande och kreativt handlande går till kan han emellertid postumt bidra till debatten. Avsikten med att lyfta fram Meads socialpragmatism är att så att säga ytterligare förstärka den integrativa kraften hos idén om sociala praktiker. Jag gör inga anspråk på att erbjuda en annan lösning på aktör-strukturproblematiken i sin helhet, utan vill med hjälp av Mead diskutera det specifika ”delproblemet” med att definiera aktörskapet på ett sätt som förklarar hur aktören reproducerar men även förändrar strukturerna.

Tidigare Meadtolkningar och aktör-strukturproblematiken

Inom tidigare forskning har Meads teori ofta hamnat i ett socialpsykologiskt eller mikrosociologiskt fack, trots att hans socialpragmatism kan och bör relateras till vidare samhällsvetenskapliga frågor (Turner 1986:4, Fine 1990:144). I den mån Mead relaterats till aktör-strukturproblematiken har han nästan uteslutande förknippats med ett ensidigt aktörperspektiv. Ett tydligt exempel är Derek Layders tolkning i *Understanding Social Theory* ([1994]1995), där han på ett systematiskt sätt diskuterar olika sociologiska traditioners och teoriers bidrag till aktör-strukturdebatten. Att Layders bok är en välkänd lärobok med vad jag förmodar stor genomslagskraft, gör hans meadtolkning särskilt relevant att undersöka. Han förknippar Meads teori med ett renodlat aktörorienterat perspektiv. I Layders ([1994]1995:60) tolkning framstår individen som någon som enligt Mead mer eller mindre oberoende skapar den sociala världen på ett sätt som är subjektivt meningsfullt för sig själv:

Meads arbete är en oslagbar och oförtruten försäkran om det individuella subjektets betydelse. Detta är den klassiskt humanistiska hållningen, som inriktar sig på att analysera det tänkande, reflexiva subjektets sociala liv. Dessutom begreppslogiseras detta subjekt mera lämpligt som en ”individ” eller ”person” och anses besitta förmågan att utforma den sociala världen på ett sätt som är meningsfullt för henne eller honom.

Layder ([1994]1995:59) förefaller uteslutande uppmärksamma de reflexiva dimensioner Mead tillskriver handlandet: ”Enligt Mead svarar människor på stimuli i den

2 Det bör dock påpekas att på de flesta sätt är Habermas bidrag till aktörstrukturdebatten överlägset Meads, inte minst när det gäller sådant som systematik och omfattning. Han för också fram en relevant kritik av Mead för att inte lägga tillräcklig vikt vid de strukturella villkorens omfattning och karaktär, genom att till exempel undervärdera betydelsen av måttstockar som anger rätt och fel (Habermas [1981]1989:14).

3 För en mer detaljerad kritisk jämförelse mellan Meads, Bourdieus, Giddens och Habermas bidrag till aktör-strukturdebatten, se Lundin (2004).

sociala omvärlden genom att reflektera över vad ett visst stimuli 'betyder' och genom att välja en handlingslinje som de tror är lämplig i den föreliggande situationen". Som jag strax ska visa genom att närmare utforska Meads teori är reflexivitet förvisso ett viktigt inslag i det sociala livet, men den blir enligt honom framförallt aktuell när vanemässiga handlingar stöter på problem under utförandet. Layder lyfter inte fram Meads centrala tanke att när vi prövar oss fram till en handlingslinje, styrs vanligtvis vår reflektion av de förvärvade vanor som redan är verksamma i vårt handlande. I egenskap av en social varelse med ett grundläggande behov av att ha en gemensam definition av situationen tillsammans med de övriga inblandade, framstår individen betydligt mer begränsad av sociala strukturer enligt Mead än vad Layder påstår (jfr Lundin 2004:101f).

I det fåtal fall där Meads teori relaterats till aktör-strukturproblematiken framstår det sällan som att man fullt ut tagit fasta på dess integrativa potential.⁴ Peter L. Berbers och Thomas Luckmanns teori om den sociala konstruktionen av verkligheten kan till exempel ses som en utveckling av Meads tankar i en riktning som tar fasta på dynamiken mellan aktör och struktur. Med hjälp av begrepp som vanor och institutionalisering förklarar de hur samhället, som resultatet av människors dagliga interaktioner, utvecklas till vad individen upplever som en objektiv realitet och som hon eller han internaliserar genom socialisationsprocessen. Teorin kan betraktas som ett bidrag till att integrera aktör och struktur. Även om det finns många likheter med Meads antaganden, förklarar Berger och Luckmann ([1966]1967:17) att det framförallt är delen om internalisering som de har influerats av. De betonar att vardagens vanemässiga handlingar är de sociala institutionernas ursprungliga upphov och bidrar till deras upprätthållelse. Däremot lägger de mindre tonvikt vid processerna bakom detta, exempelvis vad som händer när det vanemässiga handlandet hejdas under sitt utförande. Författarna framhåller inte den integrativa potential som enligt min uppfattning rymms i Meads tanke att aktören, för att överkomma motstånd i det vanemässiga handlandet, kreativt bidrar till återskapandet eller förändringen av de sociala institutionerna. Jämfört med Mead, ger Berger och Luckmann en mer ingående redogörelse för utvecklingen (exempelvis institutioners framväxt) som följer på händelseförloppen i specifika sociala situationer. Däremot uppmärksammar de alltså i mindre grad de förklaringsmässiga implikationerna av Meads betoning av vad som faktiskt sker i de sociala mötena och konsekvenserna för handlandet. Även i deras Meadinfluerade teori framstår betydelsen av vad som sker i sociala praktiker som ett inte helt utforskat område.

Min utgångspunkt är som sagt att Meads teori med sin föreställning om inter-subjektiva praktiker som präglade av både begränsning och kreativitet kan användas betydligt mer för att förstärka ett integrativt perspektiv. Vissa av Meads efterföljare tangerar också en sådan tolkning genom att beröra hans intresse för frågor kring den

4 För integrativa tolkningar av Meads teori som utgår från mikro-makrodistinktionen snarare än aktör-strukturdistinktionen, se Shalin (1978), Ritzer (1981:187ff), Baldwin (1986) och Alexander (1988:245ff).

ömsesidiga relationen mellan kreativitet och vanor eller begränsning (se t.ex. Miller [1973]1991:119ff, Swanson 1992, Berg 2001:67ff). Deras ansatser är emellertid inte systematiserade samt relativt kortfattade. De uppmärksammar heller inte fullt ut betydelsen för det sociala livet som Mead fäster vid de samordnings- och problemlösningssprocesser – samt den vikt vid upplevelsen av motstånd i det vanemässiga handlingsflödet som denna tonvikt inbegriper. De lyfter fram delvis andra aspekter av Meads teori som viktiga bidrag till aktör-strukturdebatten, som till exempel hans tankar om grupperns framväxt och utveckling i vardagens sociala samspel (Swanson 1992). Motståndstanken bör emellertid enligt min mening betecknas som kärnan i Meads bidrag till aktör-strukturdebatten, där hans mest originella och komplexa bidrag ligger. Mig veterligen har motståndstanken inte uppmärksamrats i högre utsträckning inom meadforskningen, särskilt inte i relation till aktör-strukturdebatten.

Några som emellertid närmar sig en likartad tolkning är Mustafa Emirbayer och Ann Mische (1989). Emirbayer och Mische (1998:967ff) hävdar att Mead, genom att placera aktörskapet i en tidsmässig inramning, på ett logiskt, stringent sätt lyckas utmana aktör-strukturdualismen. De menar att Mead betraktar aktörskap som en situationsbunden process av socialt engagemang, orienterad mot det förflutna (i sin vanemässiga aspekt) men även mot framtiden (som kapaciteten att föreställa sig alternativa möjligheter) och mot nuet (som en praktiskt värderande kapacitet att kontextualisera tidigare vanor och framtida projekt inom situationens ramar). Att förstå Meads tänkande utifrån detta tidsmässiga perspektiv är, som jag ser det, avgörande för att förstå motståndstanken. Upplevelsen av motstånd, som gör det omöjligt att, mer eller mindre oreflexivt, vanemässigt fortsätta handla, frammanar kontextualiseringen av vanorna i en given, strukturellt inramad, situation. Att erfarenheten av motstånd skulle utgöra den igångsättande faktorn bakom den situationsbundna processen, orienterad mot nu-, då- och framtid samt aktörens reflexiva och kreativa handlande är dock inget Emirbayer och Mische lyfter fram. Eftersom jag här ser en öppning till att förklara hur aktören i sitt handlande bidrar till att både återskapa och förändrar strukturerna, vill jag bygga vidare på deras resonemang kring Meads tonvikt vid aktörskapets tidsmässiga inramning. Det gör jag genom att fördjupa mig i vad som initialt sätter igång reflektionen över vanorna.⁵

Den som i sin meadtolkning har gått allra längst i den här riktningen är Joas. I den smått klassiska *G. H. Mead. A Contemporary Re-examination of His Thought* gör Joas ([1980]1997:13) en genomgripande analys av vad han benämner som Meads idé om en ”praktisk intersubjektivitet”. Liksom hos Emirbayer och Mische är tidsdimensionen i Meads teori central för Joas tolkning, men han fördjupar sig mer i Meads

5 Några tolkningar av Meads efterföljare har gjorts med utgångspunkt från aktör-strukturdebatten, bland annat av Goffman (Sewell 1992) som lyfter fram hans idé om en interaktionsordning som ett viktigt bidrag. Med tanken om en interaktionsordning kan man säga att Goffman implicit vidareutvecklar Meads bidrag till debatten. Goffman lyfter dock inte explicit fram betydelsen Mead fäster vid växel-spelet mellan vana och kreativitet samt den relaterade motståndstanken.

framställning av de intersubjektiva processer som ligger till grund för vanornas uppkomst och upprepning. Joas lägger också till en identitetsdimension. Han utgår från Meads antagande att vår uppfattning av världen och oss själva är förankrade i gemensamma, det vill säga socialt konstruerade, mer eller mindre oreflexiva föreställningar och lyckade vanor. Stor tonvikt läggs vid Meads tanke att upplevelsen av problem i kontakten med andra hotar att radera vår verklighetsuppfattning och därmed också vårt jag eller identitet samt att det ger upphov till en ”situerad kreativitet” (se t.ex. Joas [1980]1997:133ff, 167ff). Med andra ord pekar Joas på motståndets betydelse i sin tolkning, även om han sällan använder termen ”motstånd”, trots att Mead själv gör det, framförallt i *The Philosophy of the Act* ([1938]1972), vilken nästan uteslutande består av hans opublicerade manuskript.⁶ Mead använder här orden ”inhibition” och ”resistance”.⁷ Joas pekar även på att Meads tänkande återspeglar en dialektik mellan aktör och struktur. Han gör gällande angående Meads intersubjektiva teori att: ”Begreppet ’intersubjektivitet’ betecknar en struktur av kommunikativa relationer mellan subjekt, en struktur som är lämpad att på en teoretisk nivå överskrida motsättningen mellan handlingsteorins individualistiska partiskhet och en strukturteori som inte erkänner subjekten eller mänsklig handling” (Joas [1980]1997:13). Joas diskuterar dock inte explicit Meads motståndstanke i relation till aktör-strukturdebatten, vilket jag, med Joas integrativa öppning i bagaget, härmed kommer att göra. Han bygger istället vidare på Meads och även John Deweys tänkande när han utvecklar sitt eget kreativa handlingsbegrepp, som också är hans – tydligt Habermas-polemiserande – bidrag till aktör-strukturdebatten (Joas [1992]1996, jfr Heidegren 2002:293f). Meads redogörelse för hur sociala processer sätts igång vid upplevelsen av motstånd samt hur motståndstanken mer specifikt kan relateras till aktör-strukturproblematiken gör han emellertid ingen riktigt inträngande analys av, varken då det gäller hans Meadtolkning eller det egna bidraget. Själva motståndstanken är som sagt inte särskilt uppmärksammat. Flera av Meads idéer som jag kommer att presentera är dock redan kända. Förhoppningsvis kan jag emellertid utvinna ny kunskap genom att placera de kända kunskaperna i ett nytt sammanhang, det vill säga aktör-strukturdebatten.

6 Meads textmässiga produktion består av bortåt ett hundratal artiklar, men han publicerade aldrig någon bok. Det närmaste vi kommer en enhetlig presentation av hans tänkande är *The Philosophy of the Act*. Vad vi idag i övrigt har att tillgå är till största delen Meads och studenters föreläsninganteckningar. I de postuma publikationer som bygger på dessa anteckningar talas ibland om ”inhibition of action” (se t.ex. Mead [1934]1967:90f), men oftare används formuleringar som ”stopping of activity” eller ”checking of activity” eller ”the rise of a problem”. Även om Mead inte tydligt begreppsli gör detta, är det tydligt att han skiljer mellan ett materiellt eller fysiskt och symboliskt eller mentalt motstånd. Det är det symboliska motståndet i form av normer, värderingar, etablerade föreställningar och traditioner, som vi stöter på i handlandet tillsammans med andra människor, som jag uppmärksammar här. För utförligare diskussioner av det materiella motståndet, som vi upplever i relation till andras kroppar och ting, se Engdahl (2004) och Persson (2007).

7 Andra som kortfattat lyft fram Meads tankar om betydelsen av motstånd i det vanemässiga handlingsflödet är Kilpinen (2002) och Gronow (2006).

Meads bidrag till aktör-strukturdebatten

Jag börjar min undersökning av hur Meads praktiskt intersubjektiva teori kan bidra till aktör-strukturdebatten med följande citat. Det pekar på den föreställning om en ömsesidighet mellan aktör och struktur som hans fokus på vardagens samarbets- och problemlösningsprocesser innefattar:

Det mänskliga samhället, har vi hävdad, stämplar inte endast mönstret av sitt organiserade sociala beteende på var och en av sina individuella medlemmar så att detta mönster på samma sätt blir det individuella jagets mönster; det ger honom också samtidigt ett medvetande, som medlet eller förmågan att medvetet konversera med sig själv i termer av de sociala attityder som utgör strukturen hos hans jag, och som förkroppsligar mönstret av det mänskliga samhällets organiserade beteende så som det reflekteras i denna struktur. Och hans medvetande möjliggör för honom i sin tur att stämpla mönstret hos hans jag som är stätt i utveckling (fortsatt utveckling genom hans mentala aktivitet) på det mänskliga samhällets struktur eller organisation, och sålunda till en viss grad att rekonstruera och modifiera i termer av hans jag det allmänna mönstret av socialt eller grupp-beteende i termer av vilket hans jag ursprungligen skapades (Mead [1934]1976:281).

Citatet kan sammanfattas på följande sätt. Genom sociala erfarenheter där vi gör samhällets strukturer till våra egna utvecklar vi ett själv ("self") och kapaciteten för själv-reflexivitet ("mind"). De sociala strukturerna existerar inte "ovanför" utan "mellan" oss, manifesterade som våra vanemässiga handlingar. Utvecklingen av självet eller självidentiteten och självreflexiviteten är i sin tur ett grundläggande villkor för åter-skapandet och förändringen av samhällets strukturer. Uttryckt i mer aktör-struktur-orienterade termer, 1) vi kan inte handla reflexivt och kreativt, det vill säga vara aktörer, förrän vi internaliserat eller förkroppsligar, och därmed är begränsade av, samhällets strukturer. 2) När samhällsstrukturer väl har blivit våra egna, som delar av vår självidentitet i form av en *generaliserade andre*, kan vi bidra till deras reproduktion och förändring.

Som framgår av citatet ovan betonar Mead betydelsen av reflektion för den sociala verklighetens upprätthållelse. Han förutsätter emellertid inte att individen *först* orienterar sig själv i världen och ställer upp mål för att *sedan* börja handla. Istället betraktar han upprättandet av mål som resultatet av att vi reflekterar över de förreflexiva strävanden och inriktningar som redan är verksamma i vårt handlande (Joas [1992]1996:132ff). Att individen förkroppsligar sociala strukturer som vanemässiga responser, förbundna med gemensamma värderingar, normer och föreställningar, är en förutsättning för reflektion. Viktigt är att Mead specificerar villkoren för denna reflektion, och häri ligger hans bidrag till förståelsen av relationen mellan aktör och struktur som ömsesidig. Den aktiva reflektionen inträder först när individen upplever någon form av motstånd i det vanemässiga handlingsflödet. Han ser det sociala livet i termer av en ständig växelverkan mellan mer eller mindre oreflexivt vanehandlande

och reflexivt och kreativt handlande. Med motståndstanken som utgångspunkt kan Meads förklaring av hur reflektionen uppstår sägas vara baserad på två centrala idéer: 1) den mänskliga handlingens grundläggande socialitet och 2) den mänskliga handlingens situationsförankrade karaktär.

För att förklara detta närmare kommer jag först att utveckla tanken om 1) den mänskliga handlingens grundläggande socialitet. Bygger på denna tanke gör Meads förklaring av hur a) förvärvandet av en enhetlig självidentitet och en självreflexiv förmåga förutsätter internaliseringen av samhällets strukturer i form av vanemässiga responser, vilket jag därefter kortfattat redogör för. Nästa steg är att ta fasta på hans syn på b) rollövertagande och självreflektion som förutsättningar för sociala institutioner, som också har idén om en grundläggande socialitet som grund. Sedan diskuterar jag mer ingående idén om 2) handlandets situationsförankrade karaktär. Avslutningsvis gör jag en mer inträngande utforskning av denna meadska idé genom att behandla hans tanke att a) utvecklingen av ett själv är en förutsättning för upprätthållelsen och förändringen av samhällsstrukturerna och den betydelse som upplevelsen av motstånd i det vanemässiga handlingsflödet spelar för detta.

Handlandets grundläggande socialitet

En förutsättning för att någon form av sociala praktiker överhuvudtaget ska komma till stånd är enligt Mead människans unika förmåga att kommunicera genom att placera sig själv i den andres ställe. Det gör den specifikt mänskliga kapaciteten att överföra och ta emot budskap med hjälp av *signifikanta symboler* möjlig (Mead [1934]1967:67ff). Med signifikanta symboler menar Mead vokala symboler som språket, men även icke-vokala symboler som kroppsspråket och ansiktsuttryck. De är symboler som blivit signifikanta eftersom har samma mening för medlemmarna i en social gemenskap. En förutsättning för att vi kan kommunicera med hjälp av signifikanta symboler är vår grundläggande tendens att identifiera oss med den andres perspektiv. Rollövertagandet kan betraktas som de sociala praktikernas grundbult. Det innebär att individen läser av samspelspartnerns gester samt att gesterna har en tendens att framkalla samma respons hos båda, implicit hos den som utför gesten och explicit hos den som gesten riktas mot.

För att illustrera detta, låt säga att en person säger "Stäng dörren" till en annan medlem i samma gemenskap. Denna vokala gest väcker förmodligen ungefär samma respons hos båda. Gesten är en signifikant symbol. Med stor sannolikhet ser båda två framför sig hur personen som uppmaningen riktat sig mot går fram till dörren och stänga den. Med andra ord har stimulit eller gesten "Stäng dörren" samma innebörd för båda. Låt säga att den andre svarar genom att snällt stänga dörren eller tvärtom säga "Stäng den själv", varvid den förste personen reagerar på detta gensvar, kanske genom att säga "Tack" eller går fram och stänger dörren själv. Ett centralt antagande hos Mead är att det är först genom gestens respons och återrespons som den får en specifik, gemensam mening (jfr Mead [1910]1981). I sin Meadtolkning lyfter Emma Engdahl (2004:71) fram denna "funktionella identifikation" med omvärlden:

Vad som är utmärkande för den mänskliga organismen, (eller den mänskliga biologiska organismen inom akten) är att den har förmågan att kommunicera på sätt som innefattar den andres deltagande, framträdandet av den andre i självet, eller funktionell identifikation med den andre [...]. Genom denna kommunikation, förvärvar vi en social eller gemensam struktur av svarsger till vissa stimuli.

Den funktionella identifikationen med den andre är den grundläggande, enklaste formen av socialitet. En grupp utvecklar gemensamma strukturer av responser på ett visst stimuli eller en viss gest. Det finns med andra ord en likhet i vårt sätt att svara på en viss gest. Det sker när vi i kommunikationen med andra identifierar oss med den andres kroppsliga rörelser. Att vår kropp antar samma förhållningssätt som den andre till en viss del av omgivningen betyder inte att vi blir densamme som den andre. Det innebär att vi genom blotta vår kroppsliga samvaro påverkas av de kroppsliga förhållningssätten hos dem runtomkring oss (Engdahl 2004:71f). Mead ([1934]1976:182) illustrerar effekterna av den kroppsliga samvaron med ”mobbedvetande”:

Vi får exempel på detta i vad vi kallar mobbedvetande, den attityd som en publik tar när den står under inflytande av en stor talare. Man påverkas av attityder runt omkring en, vilka återspeglas hos de olika medlemmarna av publiken så att de kommer att reagera som en helhet. Det finns alltså kommunikation i en verklig mening, dvs. en var-else kommunicerar till den andra en attityd som den andra intar gentemot en viss del av omgivningen som är viktig för dem båda.

Engdahl (2004:73) förklarar detta vidare: ”Det krävs emellertid inte upplevelser utöver det vanliga som mobbedvetande för att fångas av varandras gester. Inom akten är vi oavbrutet sysselsatta med att tillsammans resa bakåt och framåt i tiden. Någon skrattar och vi börjar skratta. Människor runtomkring oss är glada och vi blir glada”. Funktionell identifikation gör i sin tur kollektiva vanor möjliga. Som vi kommer att se längre fram tar sig vanorna uttryck i vissa seder och bruk samt ord, förenade med institutioner som familjen, kyrkan och rättsväsendet. Dessa institutioner är i sin tur intimt förbundna med gemensamma traditioner, övertygelser, värderingar och normer som individen genom sociala erfarenheter gör till sina egna.

Vanor som ett villkor för självidentiteten och självreflektion

Ett avgörande steg i den mänskliga organismens utveckling av ett själv och reflexiva förmågor, det vill säga att bli en aktör, är när vår gemenskaps vanor blir individens egna i form av sociala strukturer av vanemässiga responser. Först genom att vara den andre, i betydelsen att överta den andres roll, attityd eller förhållningssätt och göra sina egna handlingar till föremål för reflektion på samma sätt som andras handlingar, kan det lilla barnet bli självmedveten och utveckla ett själv (Mead [1924-25]1981:292). Mead ([1934]1976:187) påpekar vidare att det skulle ”inte kunna finnas några helt mogna individuella jag eller personligheter alls utan sociala institutio-

ner av något slag, utan de organiserade sociala attityder och aktiviteter genom vilka sociala institutioner skapas”.

I denna utveckling spelar socialisationsprocessen en avgörande roll. Mead beskriver hur barnet genom denna process gradvis utvecklar förmågan till rollövertagande och därigenom också övertar samhällets strukturer av vanemässiga responser på ett visst stimuli. Mead ([1934]1967:150ff) förklarar hur barnet under vad han kallar lekstadiet lär sig att överta föräldrarnas eller andra *signifikanta andras* förhållningssätt gentemot sig själv och omvärlden. När barnet leker med sin docka kanske det banar dockan och med en ”mammig” eller ”pappig” röst säger ”Dumma unge, det är fel att ta din systems godis”. I leken spelar barnet upp sina tidigare erfarenheter av mötet med föräldern och övertar nu dennes förhållningssätt till objektet systems godis och till sig själv (”dum unge”). Utvecklingen i spelstadiet medför att barnets handlingar inte längre behöver kontrolleras genom att se på situationen med föräldrarnas ögon. Istället har ett par mer opersonliga ögon, tillhörandes den *generaliserade andre*, utvecklats hos barnet. ”Den grundläggande skillnaden mellan spelet och leken är att i den förra måste barnet ha alla andras attityd som är med i spelet. De andra spelarnas attityd som deltagaren antar, ordnar sig till en sorts enhet, och det är den organisationen som kontrollerar individens respons”, påpekar Mead ([1934]1976:120). Föräldrarnas röst förvandlas gradvis till en mer abstrakt, inre röst som säger att ”Man stjäla inte”, oavsett från vem eller vad. Värderingen att stöld är fel styr barnets handlande genom att ha blivit dess egen, en del av barnets självidentitet. Nu upplever barnet självantagandet förväntningen, både på sig själv och andra, att hålla fingrarna från andras ägodelar.

Genom att göra liknande sociala erfarenheter kan förhållningssättet till ägodelar slutligen bli vanemässigt. Samma sak händer med all gemensam mening, som samhällets normer, värderingar och övertygelser. De blir till uppsättningar av vanemässiga responser. Införlivandet av gemensam mening eller identiska responser på ett visst objekt är en förutsättning för att kunna samordna sina handlingar i relation till andras i samma situation, kort sagt för att kunna fungera i ett visst samhälle (Mead [1934]1976:147).

När vi intar ett mer opersonligt förhållningssätt till samtliga objekt runtomkring och våra handlingar vägleds av mer abstrakta principer, har en mogen, enhetlig självidentitet uppstått. Varje individ utvecklar, på grundval av sina unika sociala erfarenheter, sin egen generaliserade andre. Som medlem i en viss social grupp eller samhälle med liknande erfarenheter påminner emellertid individens generaliserade andre i hög grad om de övriga medlemmarnas. Det faktum att individen som utvecklat ett stabilt, sammanhängande själv upplever förväntningar på ett visst beteende, behöver inte nödvändigtvis betyda, vilket jag återkommer till, att hon eller han uppfyller dem. Personen som i snabbköpet får impulsen att sträcka ut handen och ta en godis från hyllan utan att betala, kan mycket väl följa sin impuls. Men, för den som en gång väl har internaliserat samhällets regler om ägodelar kommer troligtvis att, när denne reflekterar över och värderar sitt agerande i affären, drabbas av någon form av skam- eller skuld känslor eftersom de internaliserade förväntningarna (på ett laglydigt beteende)

inte uppfyllts. Detta kan uttryckas som att barnet nu har utvecklats till en aktör som i sitt vardagliga handlande bidrar till reproduktionen av samhällsstrukturerna.

Rollövertagande och självreflektion som förutsättningar för sociala institutioner

Mead ([1934]1967:261) utgår vidare från att människors förmåga att överta den andres förhållningssätt från början gett upphov till de sociala institutionerna. Enligt honom uppstår sociala institutioner när ett visst beteende, oavsett vem som utövar det, framkallar samma responser hos majoriteten av medlemmarna i en gemenskap.

Ett av de största framstegen i samhällets utveckling uppstår då denna reaktion från samhället på individen antar vad vi kallar en institutionell form. Vad vi menar med det är att hela samhället handlar gentemot individen på ett identiskt sätt under vissa omständigheter. Det gör ingen skillnad, gentemot en person som stjal din egendom, om det är Tom, Dick eller Harry. Det finns en identisk respons hos hela samhället under dessa förhållanden. Vi kallar detta bildandet av en institution (Mead [1934]1976:128).

Om ett perspektiv representerar en uppsättning gemensamma förhållningssätt är det inte privat eller subjektivt. Världen är varken min egen föreställning eller den andres. Tanken om världen härstammar från de objektiva relationer som konversationen med gester skapar. Ett förhållningssätt kan därför inte förknippas med en specifik persons förhållningssätt. Istället tillhör perspektivet en gemensam och därmed ett slags socialt objektiv verklighet, dock alltid socialt konstruerad och föränderlig. För att tala med Lewis Coser (1971:340) förespråkar Mead en "social objektivitet". När medlemmarna i en gemenskap intar den generaliserade andres förhållningssätt till sig själva och världen, uppstår bindande mönster av ömsesidiga förväntningar på handlandet. I linje med vad jag betonade ovan, emanerar inte förväntningarna direkt från en specifik persons perspektiv, utan från de övergripande strukturer av sociala relationer som går utöver de individuella förhållningssätten. Meads förklaring av sociala institutioners upphov kan med aktör-strukturdebattens terminologi förstås som att aktörernas handlande i vardagen inte bara är reproducerande, utan även bidrar till uppkomsten av (symboliska) strukturer.

Mead ([1934]1967:261) förutsätter att samhället består av en mängd serier eller uppsättningar av institutionaliserade, det vill säga identiska responser på ett visst objekt. Sociala institutioner är nära förenade med gemensamma responser i form av signifikanta symboler och vissa handlingsätt. Han förstår institutioner som fungerande lösningar på kollektiva problem eller konflikter. Att institutioner fungerar betyder, enligt honom, att de gör det möjligt för individerna att samordna sina handlingar. Mead ([1938]1972:506) tar bland annat upp familjeinstitutionen som ett exempel på detta.

När en organiserad uppsättning gemensamma responser framkallas hos en individ,

väcks också flera andra relaterade uppsättningar responser till liv än de hon uttryckligen upplever, förklarar Mead ([1934]1976:188f):

Institutioner, sedvanor, eller ord, ger i en viss mening själva samhällets levnadsvanor; och när en individ handlar mot andra i, låt oss säga, ekonomiska termer framkallar han inte enbart en enda respons utan en hel grupp av relaterade responser. [...] Kan-ske bara någon mycket liten bråkdel av denna organiserade respons är föremål för hans uppmärksamhet – han tänker bara på, låt oss säga, utbytet av en viss summa pengar. Men det utbytet skulle inte kunna äga rum utan den fullständiga ekonomiska organisationen, och den i sin tur inbegriper alla andra sidor av grupplivet.

Mead talar om vad som för medlemmarna i en viss gemenskap framstår som ”världen-som-är-där”. Det är den värld vi upplever och tar för given. Föreställningen om världen-som-är-där kan jämföras med livsvärldsbegreppet som på samma sätt refererar till en uppsättning kunskaper som medlemmarna tar för givna. Den utgör på samma sätt den nödvändiga bakgrundskontext för vardagens mellanmännsliga möten, och av vilken endast delar aktualiseras i en viss situation. ”Den mänskliga individen, som förfogar över ett jag, är alltid medlem i ett större socialt samhälle, en mer omfattande social grupp, än den i vilken han omedelbart och direkt befinner sig eller till vilken han omedelbart och direkt hör”, påpekar Mead ([1934]1976:193). Världen-som-är-där består enligt Mead av samtliga gemensamma lösningar på problem i det sociala samspelet. Det innebär institutioner, deras alternativa lösningar i skepnad av konkurrerande hypoteser (som exempelvis tanken att det är mot vår natur att leva upp till familjeinstitutionens krav på monogami) samt de nya problem och konflikter som ständigt uppstår när människor handlar tillsammans. Mead ([1938]1972:90) menar att endast så länge en etablerad struktur inte ifrågasätts av problem som dyker upp utgör den sanningen för människor. Detta kan illustreras genom att bygga vidare på hans exempel med familjen. Det finns indikationer på att idag är inte längre familjeinstitutionen – åtminstone inte i vissa delar av världen – en obestridd struktur. Naturligtvis kan man tvivla på om den någonsin varit det, men idag har familjeordningen ifrågasatts på ett genomgripande och uttryckligt sätt. Det har till exempel skett genom de konflikter som kvinnofrigörelsen skapat inom äktenskapet.

Handlandets situationsbundna prägel

Meads föreställning om världen-som-är-där kan också jämföras med Edmund Husserls begrepp den ”naturliga attityden”, som vi intar när vi tar världen och dess innebörder för givna. För att citera Mead ([1934]1976:109): ”I våra vanehandlingar, t.ex. när vi rör oss i en värld som helt enkelt finns där och till vilken vi är så anpassade att inget tänkande ingår, finns det en viss sinnesupplevelse sådan som den människor har, när de håller på att vakna upp, en blott och bar närvaro av världen”. Denna naturliga attityd är emellertid endast möjlig så länge samvaron eller den funktionella identifikationen med omvärlden fortlöper utan hinder.

Härmed är vi framme vid den avgörande punkten i Meads förklaring av hur aktörerna genom sitt handlande i vardagen aktivt bidrar till återskapande och förändring av de sociala strukturerna. Enligt honom är gemensamma strukturer av vanemässiga responser förankrade i kroppen nödvändiga villkor för att uppleva *motstånd* mot våra omedelbara handlingsimpulser. Det är först när det vanemässiga handlandet av någon anledning hejdas och det inte längre är möjligt att fortsätta samvaron som förut, som vi blir aktivt medvetna om de vanor som vi fört med oss in i situationen.

I de flesta situationer händer ständigt saker som kräver tolkning, som missförstånd, oenigheter, felsägningar, att folk inte förstår ett skämt eller en ironisk kommentar, eller att de inte beter sig som förväntat. Allt detta för in något nytt till rutinen. Det innebär att den oproblematiske funktionella identifikationen med den andres gester inte längre kan fortsätta som förut. "Den gemensamma världen går ideligen sönder. Problem uppstår i den och kräver lösning", anmärker Mead ([1929]1981:341). Det spelar ingen roll hur trivialt problemet är eller hur lätt det kan lösas. Oavsett orsakar händelserna en förflyttning från det vanemässiga handlingsflödet till ett behov av att utöva en mer medveten kontroll över vårt handlande. Vi måste nu välja en tydlig handlingsväg för att kunna fortsätta. Meads tanke är att utan upplevelsen av motstånd i våra sociala relationer skulle vi alltid ta världen för given. En avsaknad av erfarenheter av hinder av handlingsflödet, skulle innebära att det saknades möjligheter att reflektera över innebörden hos våra gester.

För att illustrera detta med ett exempel, när jag anländer till en fest och stiger in i lokalen börjar jag skaka hand med de övriga gästerna. Jag rör mig runt i rummet och sträcker ut min högra hand mot de andra personerna och säger mitt namn. Denna gest har med stor sannolikhet inte föregåtts av att jag medvetet har sagt till mig själv att "Jag bör skaka hand med den här personen och säga mitt namn". (Möjliga undantag skulle vara om jag är extremt tillbakadragen och upplever de motstridiga impulserna att gå fram eller springa därifrån eller om jag inte är medlem i samma sociala gemenskap som de övriga gästerna och därför inte vet hur jag ska bete mig i situationen.) För individen som en gång internaliserat den aktuella gruppens hövlighetsnormer, är emellertid impulsen att omedelbart sträcka ut handen högst sannolik. Personen som sträcker ut sin hand ger prov på gott uppförande, men så länge detta fortsätter obehindrat, tänker hon eller han knappast på sitt uppförande som gott. Det är först när handlandet hindras som individen blir aktivt medveten om sina omedelbara handlingsimpulser. Först då blir hon aktivt medveten om sina vanor och om sig själv som en artig person.

Det skulle till exempel hända om en av gästerna som jag sträcker ut min hand mot plötsligt varken tar tag i den eller besvarar min hälsning. Istället tittar personen i fråga åt ett helt annat håll. Det är nu inte längre möjligt för mig att vanemässigt fortsätta handla genom att röra mig mot nästa gäst och upprepa hälsningsproceduren. Den andra personens handlande fungerar som ett stopp mot min pågående handlingsimpuls, mot vad jag håller på med. Att den andre tittar bort kanske istället väcker min impuls att dra tillbaka handen och fortsätta till nästa gäst. Den andres agerande väcker känslor av förlägenhet och förvirring. "Problemet består alltid av stoppandet av något man

gör genom tilldragelsen av något annat handlande. [...] Problemet är alltså hejdandet av en handling med tendensen att fortsätta fortfarande närvarande. Den hejade handlingen öppnar så att säga dörren för alla slags stimuli.” (Mead [1938]1972:79). Det går inte längre att friktionsfritt fortsätta som förut. Min upplevelse av världen som för givet tagen äventyras och rycks loss från den övriga världen som en subjektiv, inte erkänd föreställning. Det sätter delar av min (socialt förankrade) identitet i gungning. När jag stegrar min uppmärksamhet för att lösa mitt problem kanske jag upptäcker att personen i fråga inte har sett mig utan är upptagen med att ta en drink från drinkbrickan.

Att skärpa blicken för vad som sker runtomkring mig är emellertid inte tillräckligt för att få vägledning inför mina kommande handlingar och lösa problemet. Jag måste också bli uppmärksam på mig själv och de vanor jag tagit med mig in i situationen. Jag måste nu fråga mig vad min framräckta hand betyder, det vill säga undersöka min egen respons på denna gest. Mead ([1910]1981:131) understryker att genom att uppmärksamma de handlingstendenser som de egna gesterna framkallar, kan vi planera och anpassa våra kommande handlingar i förhållande till andras. Kom ihåg vad som nämndes ovan, att vi blir aktivt medvetna om en gests mening först när vi uppmärksammar de implicita responser som gesten väcker hos oss själva. Det innebär att genom att undersöka mina svar på min egen gest överskrider jag det egna självet gränser och gör mig till föremål för min egen varseblivning. I det här fallet är den egna responsen på min framräckta hand troligtvis att jag blir aktivt medveten om betydelsen av min handskakande gest och om mina – kulturellt bestämda – värderingar om ett artigt uppträdande. Jag börjar då reflektera över mina hittills uttalade förväntningar, på både mig själv och den jag riktade gesten mot. Uttryckt i meadska termer, betraktar jag situationen utifrån den generaliserade andres perspektiv. Situationen övervägs med andra ord utifrån de allmänna och institutionaliserade principer för handlandet som individen delar i egenskap av medlem i en viss gemenskap och som i det här fallet säger att oavsett vem, skakar man hand när man möter nya människor. Det betyder att genom att lägga märke till sina egna responser blir individen aktivt medveten om de värderingar om gott uppförande som hon i förkroppsligad form som vanor fört med sig in i situationen. ”Det är kroppens förmågor, vanor och sätt att förhålla sig till omgivningen som utgör bakgrunden för all medveten målorientering, med andra ord, för vår intentionalitet” påpekar Joas ([1992]1996:158).

I problematiska situationer får övertygelser, ideal och värderingar på ett kreativt sätt konkret form. Vad kan jag göra för att fortsätta vara en artig person? Först nu stakas ett tydligt mål för handlandet ut. ”Problemetets lösning kommer att bestå i något sätt att handla som gör det möjligt för en att återuppta den hejade aktiviteten”, förklarar Mead ([1938]1972:79). Motståndet framkallar med andra ord reflektion (Mead [1934]1967:90f). Vägled av reglerna för gott uppförande försöker individen att förutsäga och kontrollera den andres handlingar. Kanske görs det genom att säga sitt namn en gång till, nu med högre röst. Men det garanterar inte att vägen för mina handlingar är bestämd en gång för alla. Tvärtom är chansen att målen förändras igen relativt hög. Må hända att den andre fortfarande inte svarar. Det tvingar mig att prö-

va ytterligare handlingsätt för att uppfylla förväntningarna på ett artigt beteende, kanske genom att knacka den andre på axeln. Det finns alltid en i princip oändlig variation och frihet i hur vi kan handla för att uppfylla en värdering, norm eller övertygelse, menar Mead ([1934]1967:379ff).⁸ För att summera kan vi med Mead förstå den sociala vardagen som en ständig pendling mellan att aktören handlar mer eller mindre oreflexivt och, vid erfarenheten av motstånd, ”tvingas” att reflektera över vad som tidigare hänt i situationen och handla på nya sätt. Jag tolkar Meads beskrivning av denna oupphörliga anpassning som att den situerade kreativiteten gör såväl aktör (stabil självidentitet) som struktur (sammanhängande, gemensam verklighet) möjliga.

Rollövertagande som förutsättning för social reproduktion och förändring

I situationer där aktören upplever motstånd mot sina omedelbara handlingsimpulser finns det två möjligheter enligt Mead. Denne kan 1) kreativt bidra till samhällsstrukturernas återskapande. Men aktören kan också i vissa lägen 2) upptäcka att hon eller han inte längre identifierar sig med traditionerna, värderingarna eller normerna som denne har tagit med sig in i situationen.

Jag börjar med 1) de kreativa bidragen till reproduktionen av samhällets sociala institutioner. Detta är vad personen i exemplet ovan ägnar sig åt när denne försöker hitta sätt som gör det möjligt att fortsätta skaka hand med de övriga gästerna. Personen i fråga strävar efter att bevara sin bild av sig själv som en artig person eftersom denne identifierar sig med dessa värderingar. Därmed bidrar hon indirekt till att återskapa det sociala etikettsystemet. Anledningen till att vi i vårt handlande så ofta bidrar till att återskapa samhällsstrukturerna är, understryker Mead ([1924-25]1981:291), att vår självidentitet och självreflektion är så djupt förankrade i responserna som vi har övertagit i samband med tidigare erfarenheter tillsammans med andra, företrädesvis alltså under barndomens socialisationsprocess. Gemensamma strukturer av responser, relaterade till samhällets etablerade institutioner, styr vår uppfattning om oss själva och omvärlden. ”[V]i är benägna att söka det biologiska och sociala livets mening i vedertagna institutioners fixa former och ordningen hos tidigare förhållanden. Vi föredrar att förstå familjen, staten, kyrkan och skolan utifrån formerna som historien har gett till deras sociala strukturer”, hävdar Mead ([1938]1972:492f).

Mead beskriver ett tämligen paradoxalt – och sant dialektiskt – händelseförlopp. Vi blir alltså tänkande varelser med en enhetlig självidentitet genom att överta sam-

⁸ Det mått av frihet och slumpmässighet som problemlösningen uppenbarligen ger handlandet, skildrar Mead genom uppdelningen av självet i två faser, Jag och Mig, där Jaget är den handlande och därmed också oförutsägbara fasen medan Miget motsvarar de socialt bestämda attityderna. Mead ([1934]1967:135) påpekar att Miget ”representerar en bestämd samhällsordning i våra egna attityder och påkallar en respons, men den respons som äger rum är något som bara händer.” För en utförligare analys av Jag och Mig i relation till aktör-strukturdebatten, se Lundin (2004:125ff).

hällets gemensamma vanor. Men vi betalar så att säga ett pris genom att hur vi tänker om oss själva och världen på gott och ont återspeglar den sociala gemenskapens attityder, förankrade i dess etablerade institutioner. Just eftersom självet och medvetandet är förankrade i de etablerade strukturerna, medför socialisationsprocessen en tendens att svara på sin värld och till problemen som uppstår i ens erfarenheter på just de sätt som problemen har visat vara inadekvata. Meads förståelse av socialisationsprocessen som ett förlopp där individen införlivar ett särskilt och givet innehåll och organisation av attityder, gör därför att han kan beskriva uppkomsten och utvecklingen av självidentiteten och självmedvetandet som delar av en inskränkande och immanent paradoxal process (jfr Goff 1980:100f).

Som jag förstår Mead fortsätter många problem att uppstå eftersom vi ofta löser problemen på ett inadekvat sätt. Den dubbelarbetande mamman försöker till exempel att hitta lösningar för att både klara av att sköta sitt förvärvsarbete och hushållet. Hennes lösning kan vara ett minutiöst tidsschema, som hyfsat lyckas pussla ihop tillvaron men med en ständig stress som följd. Därmed bidrar hon till den etablerade ordningens bevarande. Kvinnans sätt att tänka om sig själv och omvärlden utgår från fastlåsta förhållningssätt, grundade på ett traditionellt könsrollstänkande, övertagna i samband med tidigare sociala erfarenheter. Det gör att hon inte ens föreställer sig att kräva att maken ska ta mer ansvar för familjen. Hennes internaliserade värderingar och förväntningar på kvinnor gör det svårt att se på situationen med nya ögon och hantera problemet på ett nytt sätt.

Men det kan hända att vi 2) upptäcker att vi inte längre kan identifiera oss med övertygelserna, normerna eller värderingarna som vi fört med oss in i situationen. Låt säga att vår dubbelarbetande mamma är på väg hem från arbetet för att hämta barnen på dagis. Hon är sen som vanligt och försöker komma på något att laga till middag medan hon rusar fram. Plötsligt möter hon en gammal vän som glatt talar om att hon ska åka på en veckas solsemester. Vännen berättar att det blev en avbokning i sista minuten och undrar om inte kvinnan ska följa med. "Din man kan väl ta hand om barnen?", säger vännen. Kvinnan får impulsen att fly från allt. Tänk, en vecka i solen helt för sig själv, utan krav! Kanske börjar hon tänka att vännen har rätt: "Varför inte? Varför kan inte maken lika bra ta hand om hem och barn?" Funderingarna löper vidare och hon börjar tänka att: "Borde inte min man och jag, ja, alla par jämställt dela på hemarbetet?" Uttryckt i meadska termer, kvinnans impuls att smita från vardagsstressen, framkallad av vännens fråga, fungerar som ett hejande av den impuls som fram till nu styrt hennes handlande, nämligen att jakta till dagis för att vara en god mor. De motstridiga impulserna får till följd att kvinnan identifierar sig med en annan, vad som kan kallas en mer abstrakt generaliserade andre. Utifrån sin nyvunnna övertygelse om behovet av ökad jämställdhet, börjar hon ifrågasätta de etablerade könsrollsmönstren. Därmed ifrågasätter hon också sig själv eftersom våra själv är förankrade i vissa bestämda förhållningssätt (Mead [1924-25] 1981:292).

För att lösa problemet föreställer sig individen som deltagare i en ideal ömsesidig samordningsprocess där samtliga för situationen relevanta förhållningssätt harmoniskt ingår. Mead ([1934]1967:89f) formulerar detta som att individen, genom att

se på situationen med en mer abstrakt generaliserade andres ögon, betraktar sig själv som medlem i ett vidare "diskursivt universum" som inbegriper samtliga relevanta perspektiv rörande ett visst problem. Hur får individen tillgång till dessa perspektiv? Hans svar är genom ökade kunskaper om hur andra människor tänker om sig själva och världen. Mead (1908-09a, 1908-09b) har till exempel skrivit flera artiklar där han talar för ett utbildningssystem där eleverna genom konkreta, kommunikativa erfarenheter får möjligheten att se på ett fenomen från flera olika infallsvinklar. Istället för en ytlig faktainläring bör elevens förmåga till rollövertagande övas upp genom att denne ges så många tillfällen till rollövertagande som möjligt. Uttryckt med moderna termer betonar Mead betydelsen av *mötesplatser* där individen får chansen att överta den andres förhållningssätt. Som jag förstår honom kan en mötesplats vara allt från ett konkret möte eller konversation, exempelvis mellan människor med olika kulturella bakgrunder, till delandet av andras upplevelser genom att läsa en bok eller tidning, se på TV eller gå på bio.

Tack vare det breddade perspektivet tar individen till sig alternativa perspektiv som inte tidigare funnits i hennes eget själv. De kan till och med stå i motsats till värderingarna som hon hittills identifierat sig med. Kvinnans reaktion kanske leder till ett "feministiskt uppvaknande" där hon identifierar sig med feminismens värderingar om jämställdhet. Detta kan eventuellt leda till en lösning på konflikterna. "Konflikternas rationella lösning kräver emellertid att både vanor och värden rekonstrueras, och detta innebär att överskrida samhällets ordning. En presumtivt annorlunda ordning föreslår sig själv och blir handlandets mål", menar Mead ([1930]1981:404). Låt säga att kvinnans handlingar börjar vägledas av det mer abstrakta (abstrakt i betydelsen att hennes perspektiv inkluderar fler människors och deras synvinkel) idealet om ett jämställt samhälle istället för det traditionella könsrollsidealet. Hennes förhållningssätt till hemmets arbetsdelning har förändrats. Sådana perspektivförskjutningar ger individen "en känsla av förpliktelse som överskrider varje krav som hans faktiska ordning lägger på honom", skriver Mead ([1930]1981:404). (Exemplet med den artiga personen på fest kunde lika gärna ha använts. Ett tänkbart scenario kunde då ha varit att personen ifråga, efter en kritisk granskning av sina vanor, helt enkelt struntar i att hälsa på den andre, ouppmärksamme gästen. Låt säga att personen tack vare den händelsen börjar betrakta etikettsregler som förlegade och yrkar för en mer avslappnad attityd.)

En person kan till och med "nä en punkt där han går emot hela världen runt omkring honom; han kan stå ensam, för sig själv gentemot den" (Mead [1934]1976:129). Som jag förstår detta innebär det att individen som i konfrontationen med ett problem förändrar sina tidigare principer och värderingar, också överskrider gränserna för det egna självet. För att få en positiv relation till sig själv igen måste individen bli erkänd av andra. Hennes sätt att handla i enlighet med de nya idéerna eller principerna måste accepteras av andra. Nya handlingsätt måste även skapas hos omgivningen för att den nödvändiga samordningen ska kunna ske. För att den dubbelarbetande mamman exempelvis ska kunna utveckla vanan att bara hämta barnen på dagis varannan dag, krävs att maken i sin tur utvecklar vanan att hämta dem resten av dagar-

na, det vill säga att han också övertygats av de nya värderingarna och gjort dem till sina. Först när individen får med sig andra kan de nya förhållningssätten bli till vanor och delar av individens delvis omvandlade identitet. Som Mead ([1934]1976:151) understryker: "Eftersom det är ett socialt jag, är det ett jag som är förverkligat i sitt förhållande till andra. Det måste erkännas av andra för att ha just de värden som vi önskar skall tillhöra det". Uttryckt med Honneths ord kan ibland problemlösningen sätta igång en "kamp för erkännande" av det egna perspektivet eller identiteten och för en förändring av den sociala gemenskapens generaliserade andre till att bli mer inkluderande. Honneth ([1992]1996:84f) formulerar detta på följande vis: "De sociala praktiker som följer på de kollektiva bemödandena för att på det här sättet 'berika samhället' kan, inom ramarna för Meads socialpsykologi, betecknas som 'kampen för erkännande'".

Ett villkor för samhällelig förändring är följaktligen att majoriteten i en social gemenskap har upplevt liknande problem eller konflikter och gjort det nya förhållningssättet till deras eget och inkluderat det i sina vanor. En sann förändring av en social institution (exempelvis familjeinstitutionens övergång till jämställdare relationer) kan nås först när de nya värderingarna återspeglas i samhällsmedlemmarnas sociala praktiker, det vill säga när majoriteten identifierar sig med det nya perspektivet.

Uttryckt i logiska termer skapas ett diskursivt universum som överskrider den faktiska ordningen och inom vilken samhällsmedlemmarna, vid en bestämd konflikt, kan ställa sig utanför den existerande ordningen och komma överens om förändrade handlingsvanor och ett återdeklarande av värden. En rationell metod upprättar således en ordning som tanken verkar inom; som i varierande omfattning skiljer sig från den faktiska samhällsstrukturen (Mead [1930]1981:404).

Annorlunda uttryckt, en ny gemensam mening eller social objektivitet har uppstått, vilket innebär att majoriteten av samhällsmedlemmarna intar samma, nya förhållningssätt till det sociala objektet (jfr Honneth [1992]1996:85). Låt säga att den dubbelarbetande kvinnan och hennes man får med sig delar av bekantskapskretsen som börjar leva ett jämställdare familjeliv, det vill säga de intar alla ett nytt förhållningssätt till det sociala objektet "hemmets arbetsdelning". Gruppen börjar även med hjälp av kanske debattinlägg och demonstrationer propagera för sin "alternativa" livsstil och för att den ska sanktioneras av samhället, exempelvis genom en förändrad familjepolitik.

Avslutande ord

Sammanfattningsvis kan Mead ge ett viktigt kompletterande bidrag till aktör-strukturdebatten med sin beskrivning av vanemässiga handlingar och problemen de kan stöta på under sitt utförande. Det har framgått att han förstår vanor och upplevelsen av motstånd mot dem som avgörande delar av skapandet och återskapandet av den sociala verkligheten. Som jag nämnde inledningsvis uttrycker de ledande aktör-strukturdebattörerna Bourdieu, Giddens och Habermas viljan att lyfta fram vad som sker i

sociala praktiker för att förstå förhållandet mellan aktör och struktur som ömsesidigt. Med sin ingående redogörelse för det ständiga växelspelet mellan vanehandlingar och kreativa handlingar har jag velat visa hur Mead kan komplettera deras bidrag till aktör-strukturdebatten.

Att Mead föreställer sig ett växelspel innebär, som vi sett, att det enligt honom råder ett samband mellan vad som händer i vardagens mellanmännsliga möten, upplevelsen av gemensam mening och en enhetlig självidentitet. När det sociala samspelet inte smidigt flyter på rubbas meningen, vilket också medför identitetens äventyrande. Ständigt krävs (oftast små) förändrande handlingar för att kontrollera och bevara de pågående sociala relationerna. Det har framgått att han skildrar de sociala processerna bakom detta med hjälp av idén att vid upplevelsen av motstånd i samvaron med andra, tvingas vi bli mer aktivt medvetna om oss själva och våra vanor samt situationen med dess möjligheter och begränsningar vi befinner oss i. Genom att lyfta fram denna motståndstanke hos Mead har jag förhoppningsvis fördjupat och utökat analysen av hans syn på aktörskap som en situationsbunden process av socialt engagemang, som lyfts fram av bland andra Emirbayer och Mische samt Joas. Med hjälp av Meads teori har jag velat ge en ingående och komplex förklaring av kreativitet och nyskapande som inte står i motsättning till strukturell begränsning. Han visar alltså på ett möjligt sätt att inte betrakta reflexivitet och kreativitet som inre förmågor utan som något uppstår i mötet med omvärlden. Därmed kan han inte bara göra upp med den individualpsykologiska synen på kreativitet som något som har sin upprinnelse i individens inre, utan även visa på hur aktör och struktur hänger samman (jfr Joas [1992]1996:132ff). Utan en strukturellt inramad situation inget aktörskap, det vill säga ingen reflexivitet och kreativitet. Mead kan därmed fördjupa vår förståelse av hur människor handlar och därmed möter och hanterar världen fylld av företeelser och objekt som både begränsar och möjliggör handlandet.

Det torde också ha framgått att det finns viktiga aspekter som Mead inte tillräckligt belyser med sin teori för att kunna ge ett enhetligt lösningsförslag på aktör-strukturproblematiken. Han ger ingen systematisk redogörelse för vad den generaliserade andre representerar – den strukturella organisationen – och vad de sociala strukturerna av vanemässiga responser mer exakt består av. Vidare lämnar han mycket osagt när det gäller frågan om hierarkiska skillnader och makt. Även om det knappast är en konfliktfri, är det en ”platt” social värld Mead målar upp. De sociala relationerna framstår som mer eller mindre symmetriska. Vad han snarare återger är just de sociala processerna som möjliggör för en grupp att utöva makt över en annan grupp. Mead skapar även ökad förståelse för hur det går till när individen så att säga kreativt bidrar till sitt egen begränsning eller kanske till och med sitt förtryck. Annorlunda uttryckt, han redogör för de grundläggande, bakomliggande processer som initialt sett gör det möjligt för de sociala strukturerna att fungera begränsande eller möjliggörande. I dessa avseenden kan Giddens, Bourdieus och Habermas teorier användas för att vidareutveckla Meads genom att på olika sätt beskriva ett ramverk, bestående av exempelvis hierarkiska positioner, maktrelationer och kulturella, sociala och ekonomiska strukturer, inom vilka de sociala handlingsprocesserna äger rum.

Referenser

- Aboulafia, M. (2002) "Introduction", s. 1–13 i Aboulafia, M. Bookman M. & Kemp C. (red) *Habermas and Pragmatism*. London & New York: Routledge.
- Abrams, P. (1982) *Historical Sociology*. Ithaca: Cornell University Press.
- Alexander, J. C. (1988) *Action and Its Environments: Toward a New Synthesis*. New York: Columbia University Press.
- Archer, M. (1988) *Culture and Agency: The Place of Culture in Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baldwin, J. D. (1986) *George Herbert Mead: A Unifying Theory for Sociology*. Newbury Park, Beverly Hills etc.: Sage Publications.
- Barnes, B. (2000) *Understanding Agency: Social Theory and Responsible Action*. London, Thousand Oaks etc: Sage Publications.
- Berg, L-E. (2001) "Varifrån kommer då detta Jag? Jaget och Miget ur socialbehavioristisk synvinkel", *Utbildning & Demokrati: Tidskrift för didaktik och utbildningspolitik* 10 (3): 67–83.
- Berger, P. L. & T. Luckmann ([1966]1967) *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Anchor Books.
- Bourdieu, P. ([1972]1977) *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge, New York etc.: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. ([1980]1990) *The Logic of Practice*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. & L. Wacquant (1992) *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago & London: The Chicago University Press.
- Brante, T. (1989) *Anthony Giddens och samhällsvetenskapen*. Stockholm & Stehag: Symposion Bokförlag.
- Carleheden, M. (1996) *Det andra moderna: Om Jürgen Habermas och den samhällsteoretiska diskursen om det moderna*. Göteborg: Daidalos.
- Cook, G. A. (1993) *George Herbert Mead: The Making of a Social Pragmatist*. Urbana & Chicago: University of Illinois Press.
- Coser, L. A. (1971) *Masters of Sociological Thought: Ideas in Historical and Social Context*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Emirbayer M. & A. Mische (1998) "What Is Agency?", *The American Journal of Sociology* 103 (4): 962-1023.
- Engdahl, E. (2004) *A Theory of the Emotional Self: From the Standpoint of a Neo-Median*. Örebro: Örebro Universitet.
- Fine, G. A. (1990) "Symbolic Interactionism in the Post-Blumerian Age", s. 117–157 i G. Ritzer (red) *Frontiers of Social Theory: The New Syntheses*. New York: Columbia University Press.
- Giddens, A. (1979) *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. Houndmills, Basingstoke etc.: The Macmillan Press.
- Giddens, A. ([1984]1986) *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Goff, T. W. (1980) *Marx and Mead: Contributions to a Sociology of Knowledge*.

- London, Boston etc: Routledge & Kegan Paul.
- Gronow, A. (2008) "The Over- or the Undersocialized Conception of Man? Practice Theory and the Problem of Intersubjectivity". Kommande publikation i *Sociology* 42(2).
- Habermas, J. ([1981]1986) *The Theory of Communicative Action: Vol 1. Reason and the Rationalization of Society*. Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. ([1981]1989) *The Theory of Communicative Action: Vol 2. The Critique of Functionalist Reason*. Cambridge: Polity Press.
- Heidegren, C-G. (2002) *Antropologi, samhällsteori och politik: Radikalkonservatism och kritisk teori: Gehlen – Schelsky – Habermas – Honneth – Joas*. Göteborg: Daidalos.
- Honneth, A. ([1985]1991) *The Critique of Power: Reflective Stages in a Critical Social Theory*. Cambridge & London: The MIT Press.
- Honneth, A. ([1992]1996) *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge: Polity Press.
- Jenkins, R. (1992) *Pierre Bourdieu*. London & New York: Routledge.
- Joas, H. ([1980]1997) *G. H. Mead: A Contemporary Re-examination of His Thought*. Cambridge: The MIT Press.
- Joas, H. ([1986]1991) "The Unhappy Marriage of Hermeneutics and Functionalism", s. 97–118 i Honneth A. & Joas H. (red) *Communicative Action: Essays on Jürgen Habermas's "The Theory of Communicative Action"*. Cambridge: The MIT Press.
- Joas, H. ([1992]1996) *The Creativity of Action*. Cambridge: Polity Press.
- Joas, H. (1993) *Pragmatism and Social Theory*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Johansson, T. (1995) *Rutinisering och reflexivitet: En introduktion till Anthony Giddens*. Lund: Studentlitteratur.
- Kilpinen, E. (2000) *The Enormous Fly-Wheel of Society: Pragmatism's Habitual Conception of Action and Social Theory*. Helsingfors: Helsingfors universitet.
- Layder, D. ([1994]1995) *Understanding Social Theory*. London, Thousand Oaks etc: Sage Publications.
- Lundin, E. (2004) *Motstånd och kreativitet: George Herbert Meads bidrag till aktörstrukturdebatten*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Mead, G. H. (1908-09a) "Editorial Notes: Resolution on Industrial Training", *Elementary School Teacher* 9:156-157.
- Mead, G. H. (1908-09b) "Industrial Education, the Working-man, and the School", *Elementary School Teacher* 9:369-383.
- Mead, G. H. ([1910]1981) "Social Consciousness and the Consciousness of Meaning", s 123-133 i Reck A. (red) *Selected Writings: George Herbert Mead*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Mead, G. H. ([1924-25]1981) "The Genesis of the Self and Social Control", s 267-293 i Reck A. (red) *Selected Writings: George Herbert Mead*. Chicago & London: The University of Chicago Press.

- Mead, G. H. ([1929]1981) "A Pragmatic Theory of Truth", s 320-344 i Reck A. (red) Selected Writings: George Herbert Mead. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Mead, G. H. ([1930]1981) "Philanthropy from the Point of View of Ethics", s 392-407 i Reck A. (red) Selected Writings: George Herbert Mead. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Mead, G. H. ([1934]1967) *Mind, Self, and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist*, C. W. Morris (red). Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Mead, G. H. ([1934]1976) *Medvetandet, jaget och samhället: Från socialbehavioristisk ståndpunkt*. Lund: Argos.
- Mead, G. H. ([1938]1972) *The Philosophy of the Act*, C. W. Morris (red). Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Miller, D. (1973) *George Herbert Mead: Self, Language, and the World*. Austin & London: University of Texas Press.
- Mouzelis, N. (1995) *Sociological Theory: What Went Wrong? Diagnosis and Remedies*. London & New York: Routledge.
- Mortensen, N. (2004) *Det paradoksale samfund: Undersøgelser af forholdet mellem individ og samfund*. Köpenhamn: Hans Reitzels Forlag.
- Persson M. (2007) *Mellan människor och ting: En interaktionistisk analys av samlandet*. Lund: Lunds universitet.
- Ritzer, G. (1981) *Toward an Integrated Sociological Paradigm: The Search for an Exemplar and an Image of the Subject Matter*. Boston: Allyn & Bacon.
- Sewell, W. H. (1992) "A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation", *The American Journal of Sociology* 98 (1):1-9.
- Shalin, D. N. (1978) "The Genesis of Social Interactionism and Differentiation of Macro- and Microsociological Paradigms", *Humboldt Journal of Social Relations* 6: 3-38.
- Swanson G. (1992) "Doing Things Together: Some Basic Forms of Agency and Structure in Collective Action and Some Explanations", *Social Psychology Quarterly* 55 (2): 94-114.
- Sztompka, P. (1994) "Evolving Focus on Human Agency in Contemporary Social Theory", s 25-59 i Sztompka P. (red) *Agency and Structure: Reorienting Social Theory*. Amsterdam: Gordon & Breech.
- Turner, J. H. (1986) "Series Editor's Introduction", s. 4 i Baldwin J. D., *George Herbert Mead: A Unifying Theory for Sociology*. Newbury Park, Beverly Hills etc.: Sage Publications.

ABSTRACT

Our best time is now?

On conception of time and political self-understanding

This study regards time as a horizon for action and argues that conception of time has great implication for political self-understanding. In the study, the modern conception of time, with its orientation towards the future, is contrasted with the late modern conception of time, which is characterized by a de-legitimization of utopian thinking and by an orientation towards the present.

Political action is changing, from a transformation of the present into the future, to a management of the present. In this situation the future is not perceived as something qualitatively different than present, but is, as Helga Nowotny puts it, reduced to an 'extended present'. Or, to speak with Luhmann, the future is a 'present future' where only one 'future present' is conceivable. The future is in that sense increasingly closed.

The paper argues that the current pragmatization of politics is partly due to changes in temporal representations, and suggests that more attention should be given to temporal semantics in political analysis.

Key words

time, temporality, temporal semantics, horizon of expectation, political time.

Kerstin Jacobsson är docent i sociologi och universitetslektor vid Södertörns högskola.

Kerstin Jacobsson

Vår bästa tid är nu?

Om tidsuppfattning och politisk självförståelse.

Inledning¹

För några decennier sedan proklamerades ideologiernas död (Bell 1988). Berlinmurens fall och kommunismens frånfall som ideologiskt alternativ föranledde Fukuyama (1992) att återuppta den betydligt äldre tanken om "Historiens slut". En ny konsensus i politiken men också – vilket Fukuyama var mindre benägen att fokusera – nya konfliktlinjer och därmed nya politiska konstellationer har kommit att växa fram i västvärlden.

Även i svensk politik tycks historiska "nödvändigheter" kommit att styra den politiska utvecklingen. Det svenska EU-medlemskapet uppfattades som en "nödvändighet" (Jacobsson 1995). De svenska offentliga trygghetssystemen genomgår en "nödvändig" reformering. Överhuvudtaget tycks Sverige i allt väsentligt anpassa sig till en mer "realistisk" ambitionsnivå för välfärden. Globaliseringen "nödvändiggör" en industriell omstrukturering. Utrymmet för det politiska handlandet tycks allt mindre.

Hur ska nödvändighetsdiskursen och pragmatiseringen av politiken förstås? Har en förändrad tidsförståelse med problemet att göra? Hur har samspelet mellan det förflutna och det framtida förändrats? Skapar inte längre människan sin historia? Är vi då dömda att leva i den värld vi för tillfället råkar befinna oss? (jfr Furet 1995: 80).

Jag kommer först att diskutera den moderna tidsförståelsen och dess implikationer för politiken. Därefter diskuterar jag förändringar i tidsförståelse och politik med senmoderniteten och dess samhällsprocesser. Syftet är att försöka förstå pragmatiseringen av politiken med hjälp av en tidssemantisk analys.²

Samhället och tiden

The past is never past, it is not even past.
(Faulkner)

1 Första versionen skrevs för ett bra tag sedan (Jacobsson 1996). Tack till Göran Ahrne som övertygat mig att analysen fortsatt är aktuell och till Geir A. Øygarden som gav värdefulla synpunkter på ursprungsversionen.

2 Det finns en ansenlig sociologisk litteratur om tid, vilken jag inte kan göra rättvisa åt här (för bra översikter, se Adam 1990, 1995). Det finns också filosofer, vars bidrag till tidsanalysen är omistliga, men som jag inte heller har möjlighet att behandla: Bergson, Hegel, Heidegger och Kant. Den historiska exposén blir översiktlig. Ambitionen är dock att göra en relevant och korrekt analys.

Med den tidsliga eller temporal dimensionen förstår jag *förhållandet mellan det förflutna och framtiden*, och med begreppet tid tolkningen av verkligheten med avseende på detta förhållande (jfr Luhmann 1976). Tidstolkningen är en social konvention. Ofta struktureras tiden i triaden: det förflutna, nuet och framtiden. Nuet är då lokaliserat mellan det som ”inte längre är”, vilket vi har erfarenhet av, och det som ”ännu inte är”, som är okänt för oss men som vi anteciperar. Vi lever, med Arendts formulering, i ”klyftan mellan det förflutna och framtiden” där båda övar inflytande på oss (Arendt 1976). Eller formulerat med Ricoeur, vi lever i ett ”triple present”: ”the present of the present”, ”the present of the past” och ”the present of the future” (1991a: 340). Nuet är dock något av en fiktion; i det ögonblick vi har hunnit att conceptualisera det har det redan passerat. Nuen glider i varandra, som Mead uttryckt det (citerat i Flaherty & Fine 2001: 151).

Enligt Kant behöver vi varaktigheten som en förståelseram, och tid och rum är i hans tänkande två a prioriska kategorier genom vilka det mänskliga intellektet tillgodgör sig erfarenheten. Genom dessa förståndskategorier kan vi uppfatta förändring och därmed kausalitet. Dessa kategorier hjälper oss att strukturera erfarenheten, men detta innebär inte att tid och rum behöver reduceras till mentala redskap. I en sociologisk analys av tiden är det rimligare att se denna som socialt konstituerad och tidskategorin som förankrad i sociala aktiviteter och i ”det sociala livets rytmer” (Durkheim 1973: 215). Med andra sociala fenomen som referenspunkter kan vi se hur sociala fenomen förändras och därmed uttrycker vad Sorokin och Merton (1937: 618) har kallat social tid (även Elias 1992). Till exempel kan vi säga att något skedde ”efter Berlinmurens fall”.³

Tiden kan alltså vara en ram för tänkandet och en organisationsprincip, men också en horisont för handlandet, en resurs, ett tidsschema eller en tidtabell. Det tidsliga kan organiseras på olika sätt, till exempel som ordning, (o)regelbundenhet, lokalisering i tidsföljd, rytm, hastighet, varaktighet, början, slut, förändring, kontinuitet. Vi kan leva och uppleva tiden, allokeras den, använda den, värdera den, planera för den och så vidare (Adam 1990). Med detta är samtidigt sagt att det finns olika aspekter eller rent av typer av tid. En vanlig distinktion är den mellan kvantitativ och kvalitativ tid (Lundmark 1986). Grekiskan använder två ord för tid för att fånga denna distinktion: *Chronos* avser den kvantitativa, kronologiska (linjära tiden) och *Kairos* den kvalitativa tiden, det rätta ögonblicket.

Här kommer vi särskilt att ta fasta på tiden som en horisont för handlandet, en kvalitativ aspekt av tiden.⁴ Horisontens karakteristika är att vi inte kan nå den, men trots detta bidrar den till vår definition av situationen. Situationen vi befinner oss i är därmed en uppehållsort som inskränker seendets möjligheter. Varje rörelse vi gör

³ Tid tenderar att uppfattas med hjälp av spatiala metaforer. Som Bergson har uttryckt det: ”If we want to reflect on time, it is space that responds” (citerad i Arendt 1978: 13). Vi talar om varaktighet som ”utsträckning” och om att det förflutna ”ligger bakom oss” och framtiden ”ligger framför oss”.

⁴ Begreppet horisont kommer ursprungligen från fenomenologin (Husserl), och erfarenhetshorisont har sedan använts på liknande sätt av Mead. För referenser, se Luhmann 1976: 139.

eller tanke vi tänker, förändrar vår horisont utan att vi kommer den närmare. Horisonten är med andra ord den synkrets som är möjlig att uppfatta från en viss punkt (Bernstein 1991: 200).

Intressanta frågor blir: hur används framtiden, dåtiden och nuet och hur och varför förändras uppfattningen om och användningen av tiden? Sociala och strukturella förändringar kan ge förändrade tidshorisonter. Till exempel kan förändringar i förhållandet politik, ekonomi eller teknologisk utveckling leda till förändrad tidsuppfattning. Samtidigt kan en förändrad tidsuppfattning, som horisont för handlandet, resultera i handlande som i sin tur får återverkningar på samhälleliga, materiella förhållanden. Det finns alltså ingen ensidig kausalitet i detta förhållande utan det är snarast fråga om en växelverkan mellan tidsuppfattning och faktiska, samhälleliga förhållanden.

Tiden är en social institution som (re)produceras samhälleligt och som varierar mellan samhällen. Vi kan skilja mellan privat och offentlig tid (Ricoeur 1991b: 466). Den privata tiden är då livstiden, den som avslutas med döden. Den offentliga tiden är den kollektiva tiden, den som gemenskapen (till exempel en nation) förvaltar. Det kollektiva minnet är därmed viktigt för en gemenskaps kollektiva identitet. Språket är mediet för förmedlingen och ”förvaringen” av den kollektiva erfarenheten.⁵ Det kollektiva minnet är, liksom det enskilda minnet, selektivt, och i rekonstruktionen av det förflutna är kollektiv glömska en lika viktig komponent som det kollektiva minnet. Därmed innefattar det kollektiva minnet en värdering av vad som är värt att minnas och föras vidare till kommande generationer.

Det kollektiva minnet reproduceras genom symboler, ritualer, traditioner och institutioner. I och med att det kollektiva minnet sträcker sig över längre tid än det än privata erbjuder det en tolkningsram också åt den privata erfarenheten. Genom minnet hålls det förflutna (det frånvarande) närvarande, och genom förväntningen eller hoppet hålls framtiden (också den frånvarande) närvarande. Konkret historia skapas i samspel mellan människors erfarenheter och förväntningar, eller formulerat med Koselleck, mellan erfarenhetsrum och förväntningshorisont (Koselleck 1985).

Vi kan skilja mellan tre typer av minnen som korresponderar till tre tidsperspektiv: 1) den dagliga erfarenheten som rör sig inom tidsramen några timmar eller dagar, 2) levnadserfarenheten som sträcker sig en livstid och 3) det gemensamma minne som transcenderar individens livstid och som vi, efter Ferdinand Braudel, kan kalla *la longue durée* (Gross 1985: 53f). Den sistnämnda rör sig om historiskt tolkad tid som ett kollektiv bär med sig som sitt gemensamma arv. Gross påpekar att *la longue durée* inte kan prövas mot den egna erfarenheten utan för sin validering är beroende av externa fakta och för sin meningsfullhet av externa tolkningar och berättelser (Gross 1985: 54).

5 Nya erfarenheter reflekteras i nya termer och begrepp samtidigt som dessa kan generera nya erfarenheter genom att öppna upp nya förväntnings- och möjlighetshorisonter (Koselleck 1985). Sambandet mellan social föreställningsförmåga och språket är också ett genomgående tema hos Ricoeur.

Berättelsen är det centrala elementet i rekonstruktionen av det förflutna och det redskap varmed sammanhang skapas. Genom berättelsen skapas samband mellan annars disparata händelser och den konstruerar en kronologi och därmed ett slags kausalitet. Genom berättelsen skapas ordning och mening i händelseförloppet. Det är också så att kontingensen tenderar att försvinna i retrospekt i och med att händelsen då är ett faktum, och historien när den återberättas ter sig mer meningsfull än när händelserna utspelade sig. Den tar, vid tillbakablicken, nödvändighetens gestalt (Arendt 1978: 30). Eller med Ricoeur: "There is always *more* order in what we narrate than in what we have actually already lived; and this narrative excess of order, coherence and unity, is a prime example of the creative power of language" (Ricoeur 1991b: 468).

Politisk tolkning av tid

Every people gets the politics it imagines.
(C. Geertz)

Idag när tradition och religion har mist sin tolkningsauktoritet är kanske staten den främsta förvaltaren och uttolkaren av det kollektiva minnet. Detta sker genom skol-systemet, men också genom politiska institutioner och procedurer. Överhuvudtaget innebar nationalstatsprojektet en standardisering av tiden, genom standardiserade kalenderar med gemensamma nationaldagar och en gemensam nationell tid (se Jacobsson 2009; även Kern 2003). Staten har dock fått en mäktig konkurrent när det gäller att etablera gällande tidsperspektiv i marknaden.

Politik handlar i hög utsträckning om att strukturera tid och sätta tidsramar för det politiska handlandet. En aspekt av politisk förvaltning av tid är politisk "timing", att genomföra beslut och reformer vid lämpligast möjliga tidsliga och rumsliga sammanhang, (Miller 1993) och en annan att göra det i rätt tempo och i rätt tidsföljd (Schmitter & Santiso 1998). Andra aspekter av politisk tidsförvaltning är agendasättande, att upprätta tidtabeller och deadlines, att samordna och synkronisera egen och andras tid och att göra prognoser. Att sådan tidsförvaltning samtidigt påverkar föreställningarna om det politiskt möjliga, är knappast förvånande.

Inte minst är politiken en kamp mellan olika temporala representationer. Vi vet från valrörelser att kampen om historieskrivningen – vem som orsakade budgetunderskottet och vem sanerade statsfinanserna – kan vara väl så avgörande som visionen om framtiden. Men idealt kan politiken sägas handla om hur nuet ska förvaltas och framtiden utformas, och historien blir då viktig som den bakgrund mot vilket detta ska ske. Tidigare politiska handlingar blir förutsättningar utifrån vilka det nya politiska handlandet utformas, och tidigare erfarenheter påverkar de förväntnings- och möjlighetshorisonter som etableras. Förändringar i tidsuppfattningar och temporala representationer får i sin tur konsekvenser för den politiska praktiken.

Statens minneskapacitet har ökat genom databanker och register samtidigt som konkurrensen från andra minnesförvaltare såsom kyrkan, traditionen och även familjen har minskat (Gross 1985: 74). Men även om staten idag framstår som en mäktig uttolkare av tid och förvaltare av det kollektiva minnet, är det viktigt att framhålla att det finns en mångfald av konkurrerande berättelser i samhället. I post-traditionella samhällen blir dessa partikulära berättelser ett sätt för grupper att upprätta ”sin plats i världen”. Arbetarrörelsens arkiv är ett exempel på hur en folkrörelse systematiskt förvaltar sin historia och sin identitet.

Nationalstaters tidsrytm har de senaste decennierna kommit att utmanas genom globaliseringen, varigenom stater har förlorat kontroll över särskilt ekonomin. Det ökade inflytandet av ekonomins temporalitet på politiken ska vi återkomma till nedan, liksom till EU-medlemskapets utmaning av den nationella tiden. Tempot i beslutsfattandet trappas upp; till exempel bedöms det idag inte finnas tid för de långa och grundliga utredningar som kännetecknat svenskt utredningsväsende. Men även om nationalstaters institutionaliserade tidsrytm kommit att utmanas och förändras, är staten fortsatt en viktig förvaltare av tid. Snarare än att staters förmåga att göra tids-tolkning auktorativ och operativ urholkats, har staters tidsramar kommit att omformuleras utifrån de nya erfarenheterna.

Etablerandet av historia vilar på makt, och kontroll av tid är en viktig form av maktutövning. Gross skriver: ”the victors are always the ones who decide what temporality should look like and how the *longue durée* should be construed” (1985: 74). Det handlar exempelvis om att bestämma vilket tidsperspektiv som är relevant att arbeta utifrån, om att göra periodiseringar, att etablera början och slut, att definiera kontinuitet och förändring och därmed vad som är bestående och vad som har ändrats. Med andra ord handlar det om att skriva historien. I den svenska kontexten: Hur var det nu igen – hade vi ett folkhem? Levde vi över våra tillgångar? Var vi någonsin neutrala? Den som kontrollerar det förflutna har också ett avgörande inflytande på framtiden, på det föreställningsbara, det ”möjliga” eller ”realistiska” och ”det nödvändiga”. Mead argumenterade att det är genom nuet historien tolkas snarare än tvärtom (i Flaherty och Fine 2001: 152; Mead 1932).⁶

Den moderna tidsförståelsen: Upptäckten av framtiden

The Now is empty [...]

it fulfills itself in the future. The future is its reality.

(Hegel)

Nära förknippad med de stora samhällsförändringarna under 1700- och 1800-talen och det moderna samhällets framväxt, var en förändrad tidsförståelse vilken innefattade förändrad syn såväl på nuet som på det förflutna och framtiden. En avgörande

⁶ För andra filosofer, som Bergson, var det förflutna helt avgörande för tolkningen av nuet (Kern 2003: kapitel 2).

förändring var att historien kom att framstå som disponibel och i människans tjänst. Koselleck skriver (1985: 200): "Before history could be grasped as something that was disposable and constructible, the conceptual field of history underwent a far-reaching semantic change". Koselleck härleder det moderna historiebegreppet till slutet av 1700-talet, dvs upplysningstiden.⁷ Om tidigare Gud hade igångsatt den historiska rörelsen, var historiens subjekt nu mänskligheten själv. Människan var historiens skapare. Med en sekulariserad historieförståelse låg dessutom historien öppen för obegränsad historieforskning. Med en sådan kan fortlöpande revideringar ske i ljuset av ny kunskap.

En annan viktig förändring i historiesynen var, enligt Koselleck, att det tidigare hade existerat en mångfald historier. Men med upplysningstänkandet introducerades en abstrakt föreställning om en Historia: "history as a collective singular without reference to an associated subject or, alternatively, an object determined by narration [...] One of the conceptual achievements of the philosophy of the Enlightenment was enhancing history into a general concept which became the condition of possible experience and expectation" (Koselleck 1985: 201, 200).

Det är då inte bara frågan om enskilda och konkreta livshistorier, utan "historien i allmänhet", eller "världshistorien". Det var denna Historia med stort H som Fukuyama avsåg när han talade om Historiens slut, däremot inte alla partikulära historier. Händelser och skeenden fortgår som synes omkring oss (Fukuyama 1992: xii).

Denna historieuppfattning är nära förknippad med föreställningen om framsteg och utveckling. Framsteget framstod som en drivkraft i historien och framtiden uppfattades som progressiv. Landvinningar inom teknologi och vetenskap möjliggjorde stora förändringar och gav, uppfattades det, i det närmaste obegränsat utrymme för nya möjligheter. Den nya synen på den historiska utvecklingen var laddad med optimism.

Med det nya historiebegreppet stod historien till människans förfogande. Historien framstod som "görbar", ett projekt att realisera. Denna syn på historien öppnar nya förväntningshorisonter och ett handlingsutrymme. Framför allt innebär den en framtidsorientering. Historien är något som människan kan förutse, planera, och slutligen genomföra. Ödet, som tidigare framstått som *fortuna* (Giddens 1991: 30f) blir manipulerbart. Kalkylering och risktagande kan sägas utmärka det moderna tänkandet, och har institutionaliserats i marknaden.

Framtiden uppfattades som annorlunda och potentiellt bättre än det förflutna och nuet, och nuet får sin giltighet i perspektiv av framtidens möjligheter (Therborn 1995:4, Luhmann 1976). Framtiden legitimerar nuet. Moderniteten är alltså en framtidsinriktad epok, framtidsinriktningen är dess karakteristika, konstaterar Therborn (1995:4) som väljer att definiera moderniteten utifrån just detta.

Den nya historieuppfattningen innebar en separation av erfarenhetsrum och förväntningshorisont, alltså en fränkoppling av förväntning från erfarenhet. Tidigare er-

7 Andra härleder det moderna framtidsbegreppets födelse snarare till 1600-talet. Om denna kontrovers, se Luhmann 1976: 132f.

farenhet var inte längre lika avgörande för att dra slutsatser om framtiden (Koselleck 1985: 203). Det förflutna blev mindre relevant för planeringen av framtiden, då denna kunde komma att rymma fundamentalt nya inslag. I Luhmanns systemteoretiska perspektiv korrelerar ökad systemdifferentiering och komplexitet med den ökade klyftan mellan det förflutna och framtiden (1976: 136).

Framtiden blev mindre förutsägbar och låg öppen som ett oskrivet blad. Samtidigt innebar detta synsätt att kontingensen accentuerades, och därmed osäkerheten om resultatet. Det enda människan kan vara säker på är att hon ska dö. Existentiellt innebär framtidsinriktningen och viljan att realisera projekt en otålighet och oro, medan minnet och det förflutna inger ett visst lugn då det gjorda kan inte göras ogjort (Arendt 1978: 37f).

Den allt snabbare förändringstakten i samhället innebar att framtiden kom att tas i besittning för de mänskliga projekten. Avsaknaden av stabilitet och säkerhet ställde större krav på anticipation i det mänskliga handlandet, och därmed på mer framtidsorienterat handlande (Luhmann 1976: 134). Wimmer har uttryckt det: "One way to cope with time stress is to use future" (1995: 1). Med samhällets ökade komplexitet blir tiden en knapp resurs. Tiden var en resurs att förvalta, och en för vilken en disciplinerad tidsanvändning fordrades. Tidsdisciplin infördes följaktligen i samhällets olika sektorer: armén, fabriken, statsförvaltningen, skolan, etc (Wimmer 1995; även Thompson 1967; Thrift 1990).

Den framtidsinriktning som synen på tiden som linjär, homogen, irreversibel, kalkylerbar och framför allt progressiv ledde till, fick konsekvenser för det mänskliga handlandet och den samhälleliga organiseringen. I den ekonomiska sfären motiverade den sparande och investeringar och ledde till en uppdelning i arbetstid och fritid (Maier 1987:165). Den bidrog också till tanken om en kumulativ vetenskap under ständigt utveckling. Men framför allt bidrog den till en synkronisering av, och simulerad enhet mellan, i övriga avseenden skilda samhällssfärer och samhälleliga sub-system (Nassehi 1994: 52).

Samhällets funktionella differentiering fordrade ett tidsbegrepp som inte var beroende av lokala kontexter och livsvärldar och som kunde appliceras på samma sätt inom samhällets olika sfärer. Genom standardisering av tiden kom ett abstrakt tidsbegrepp att växa fram. Tiden fränkopplades sin lokala kontext med dess sociala aktiviteter, vilket Giddens (1991) talar om som "disembedding of time". Nassehi formulerar det systemteoretiskt som en "world-time" som transcenderar de olika sub-systemens tidshorisonter och möjliggör synkronisering dem emellan (1994: 55).

Alternativa framtider: Om politiska utopier och ideologier

A horizon is nothing,
save the limit of your sight.

(J. Donne)

För att hantera fränkopplingen av erfarenhet och förväntning krävs förmedlande instanser av något slag, uttalade vägar som är tänkta att leda från vad man haft till vad man förväntar (Ricoeur 1991b: 476). Den eskatologiska föreställningen om den yttersta dagen som utopisk förväntningshorisont kom under 1700- och 1800-talen att ersättas av ideologier med andra förväntningshorisonter och andra vägar att nå målet. Den marxistiska utopin om ett klasslöst samhälle innebar en vision om olika stadier från kapitalism via socialism till kommunism som förmedlande instanser till slutmålet. Lockes och Kants liberala ideologi producerade en demokratiskurs vilken förmedlade en väg till ett jämlikare samhälle. Dessa inomvärldsliga utopier var i sig en konsekvens av en sekulariserad världsuppfattning.

Problemet idag är, enligt Ricoeur, att vi inte längre tycks tro på dessa förmedlande instanser och vägar till målet, och utan konkreta vägar med förankring i vårt erfarenhetsrum blir utopin snarast något sjukt: "The problem today is the apparent impossibility of unifying world politics, of mediating between the polycentricity of our everyday political practice and the utopian horizon of a universally liberated humanity. It is not that we are without utopia, but that we are without *paths* to utopia" (Ricoeur 1991b: 476). Men, tillägger Ricoeur, samtidigt kanske politiken vinner på att de utopiska förväntningarna mattas något och att anspråken i politiken blir mer modesta och realistiska. Men vad innebär det för politiken om utopin, som försöker tänja gränsen mellan det möjliga och det omöjliga och som, med Ricoeurs uttryck, utgör en symbolisk öppning mot framtiden (1991b: 475) förlorar sin kraft att producera tänkbara alternativa världar?

Den moderna tids- och självförståelsen innefattade en utopisk aspekt: tron på människans förmåga att skapa en framtid som är bättre än nuet. Det var med det nya tidsbegreppet och i den samhällseliga nyorienteringen från det förflutna till framtiden som de moderna ideologierna växte fram. Historien som görbar var en föreställning som motiverade aktivister och sociala grupper som sökte etablera något nytt (Koselleck 1985: 206) och konstruera alternativa framtider. Nya förhoppningar och förväntningar kombinerat med optimism om framtidens möjligheter resulterade i nya ideologier och "ismer" och också i nya termer och begrepp som framsteg, ideologi, socialism, kapitalism, liberalism (Hobsbawm 1969: 1).

Med synen på historien som progressiv följde en progressiv innebörd i själva politikbegreppet. Det blev politikens uppgift att befrämja den historiska rörelsen mot en bättre framtid (Wimmer 1995: 7). Den franska revolutionen bekräftade föreställningen att människan skapar sin historia. Med den franska revolutionen fick begreppet revolution en förändrad innebörd och kom att handla lika mycket om att skapa en ny social ordning som att omkullkasta den gamla ordningen (Williams 1976: 228f).

Innebörden ändrades från att driva tillbaka till att röra sig framåt. Samtidigt blev framtidetsbegreppet allmångods (Luhmann 1976: 132). Också reformbegreppet ändrade sin innebörd från att ”återge sin form” till ”att ge ny form” (Thörn 1994: 50). Revolutionen byggde på föreställningen att historien kan anta nya och tidigare okända förlopp, och revolutionärerna kännetecknades av viljan att förnya (Hansen 1995: 224). Politisering av de samtida förhållandena motiverades av ambitionen att skapa en alternativ framtid.

Det revolutionära tänkandet etablerade nya möjlighetshorisonter, och innebar en betoning av det nya: att skapa något nytt, att erbjuda en ny början, att påbörja nya saker. Men att påbörja nya processer och att skapa sina egna möjligheter är något annat än att välja mellan givna alternativ. Ett av modernitetens mest framträdande drag är det sociala livets reflexivitet och den reflexiva tillämpningen av kunskap på alla livets områden (Giddens 1991). Giddens skriver:

In a post-traditional social universe, an indefinite range of potential courses of action (with their attendant risks) is at any given moment open to individuals and collectivities. Choosing among such alternatives is always an ”as if” matter, a question of selecting between possible worlds. Living in circumstances of modernity is best understood as a matter of the *routine contemplation of counterfactuals*, rather than simply implying a switch from an ”orientation to the past”, characteristic of traditional cultures, towards an ”orientation to the future” (1993: 29, min kurs.).

Den senmoderna tidsuppfattningen: Framtidens kris

The future is less credible and less sellable.

(C. H. Maier)

Den linjära och teleologiska tidstolkningen bidrog till en synkronisering av, och simulerad enhet mellan, skilda samhälleliga sub-system. En sådan tidssemantik håller idag på att förlora sin tolkningskraft och integrerande funktion. Nassehi skriver om situationen på 1900-talet: ”modern society contains the juxtaposition of different temporalities which each develop their own self-referential time [...] contending temporal horizons emerge in the way time is managed” (1994: 54). Den tekniska synkroniseringen sker med hjälp av ett abstrakt, tomt och systemövergripande tidsbegrepp.

En postmodern teoretiker som Baudrillard går så långt som att hävda att meningsfull synkronisering inte längre är möjlig och att endast samtidighet återstår. Han hävdar att mening överhuvudtaget har försvunnit därför att de distinktioner som genererar mening har försvunnit, den mellan verklighet och fiktion men också den mellan förflutet, nu och framtiden. ”The future has arrived, everything is already here” (Baudrillard i Nassehi 1994: 62). Enligt Baudrillard har den accelererande förändringen i samhället lett till att våra refererenspunkter i verkligheten och historien upphävts, och kvar står tecken utan referenser. Föreställningen om att det kommande redan är förbi kommer för övrigt till uttryck i benägenheten att sätta prefixet ”post” framför

substantiven (jfr ”post-everything man” som lever ”efter allt”). Detta till skillnad från slutet av 1800-talet då det var det nya, det kommande, som legitimerade nuet och prefixet ”neo” var det gångbara.

En fråga man kan resa är dock vad som egentligen är kvalitativt nytt med postmoderniteten. Ökad förändringshastighet, kontingens och osäkerhet om framtiden är ju också modernitetens kännetecken, även om de kommit att bli allt extremare. Frågan är om situationen blivit så extrem att det är motiverat att, som Baudrillard (1985: 30), hävda att gränsen mellan det verkliga och det fiktiva upphört och att vi lämnat historiens tidsålder för att inträda i simuleringen. Men både postmodernister och de teoretiker som föredrar att betona kontinuiteten med moderniteten snarare än brottet med den, är antagligen överens om att tidens och historiens meningsfullhet gått förlorad. ”Whereas time used to imply Utopia providing modernism with the objective of leading the way to a more perfect world, world-/clock-time is now a symbol of the loss of meaning and for technical rationality” (Nassehi 1994: 60). Upplysningstänkandets ”stora berättelser” om frihet, framsteg och utveckling som immanenta i historien har punkterats både genom den postmoderna kritiken och av människors erfarenhet av modernitetens avigsidor. Snarare än en upplösning av det linjära tidsmedvetendet, tycks detta ha lösgjorts från sina metafysiska innebörder (Thörn 1994: 77).

Vidare tycks det rimligare att anta att relationerna mellan (de meningsbärande) distinktionerna förflutet, nu och framtiden har förändrats än att de helt har upphävts. Detta som en konsekvens av förändrade strukturella förhållanden vilket i sin tur resulterar i övergripande förändringar i de temporala representationernas innebörd utifrån vilka vi organiserar vårt handlande.⁸ Den viktigaste förändringen är kanske ekonomins omvandling och globaliseringen. Produktionen handlar inte längre enbart (eller kanske ens primärt) om materiella varor utan om symbolisk produktion av tecken, som information (Lash och Urry 1994). Flöden av alla slag (varor, kapital, information, föreningar) rör sig över större avstånd och med en ökad hastighet. Giddens (1991) talar om sociala aktiviteteters ökade utsträckning i tid och rum, vilket möjliggörs genom att tid och rum fränkopplats sin lokala kontext genom sådana mekanis-

8 En annan tänkbar förändring rör förhållandet mellan det tidsliga och rumsliga. En tolkning är att den postmoderna kulturens upphävande av distinktionen mellan det verkliga och det föreställda [*image*] också innebär att den temporala dimensionen alltmera ersätts av det spatias logik (Jameson 1984: 65ff). Tecknen ”förlorar minnet” av det de representerade. Då skulle det vara frågan om en tidens kris snarare än framtidens. Också Gross (1981) tes är att spataliseringen kommit att dominera över den temporala dimensionen i den samtida världsuppfattningen och att detta får implikationer för politiken. Spatialiseringen fryser tiden i nuet: ”it replaces organic (temporal) images of society with spatial models [...] where ‘change’ means not transformation but simply re-arrangement of tesserae [...] spatialization always kills the feeling for duration that must underlie any vision of what is missing or incomplete” (Gross 1981: 71). Genom att spataliseringen fryser tiden i nuet blir den enligt Gross en av de viktigaste krafterna som uppbär den rådande ordningen och status quo. Gross menar att spataliseringens dominans är förknippad med senkapitalismens logik. Utmaningen från kapitalismen är här inte så mycket att den erbjuder en annan tidstolkning som att den underminerar betydelsen av temporalitet som sådan (Gross 1985: 55).

mer som penningssystemet och expertsystem. Händelser i en del av världen kan få effekter i andra delar av världen och ibland nästan omedelbara effekter. Informations-teknologin har möjliggjort en global ekonomi i realtid, dvs upprättandet av en global samtidighet (Castells 1999).

Vårt intresse här är hur dessa samhällsförändringar kan tänkas påverka vår tidsuppfattning och vad detta i sin tur får för konsekvenser för politiken. En aspekt av den postmoderna tiden är vad som kallas ”instantaneous time” (Lash och Urry 1994), det ögonblickliga. Nuet har här kommit att dominera över framtiden och perspektivet rör det omedelbart förflutna och den närmaste framtiden. Vår tid präglas av ett sökande efter det omedelbara, och socialt handlande kan också med teknologins hjälp få närmast omedelbara effekter. Misstron mot framtiden är även förknippad med ett förändrat riskmedvetande och förändrad samhällelig riskprofil (Beck 1992; Giddens 1991, 1993).

Men det faktum att vårt handlande kan få konsekvenser inte bara på andra sidan jordklotet utan också för kommande generationer – och att vi är medvetna om detta – har paradoxalt nog, menar Lash och Urry, lett till ett annat och långsiktigt tidsmedvetande jämt den omedelbara tiden (1994: 241ff). Sociala konflikter i senkapitalistiska samhällen kan delvis förstås som konflikter mellan de olika tidsperspektiven och sociala rörelser (såsom miljörörelsen) som försök att politisera framtiden.

Bakom förändrade tidshorisonter ligger strukturella förändringar såsom teknologisk förändring och förändringar i förhållandet politik och ekonomi. Valfärdsstatens framväxt innebar en politisering av tiden, vilken uppfattades som en offentlig resurs som kunde behöva regleras av offentliga instanser. Ekonomiska beslut kom att underkastas politisk kontroll så att staten på så sätt kunde organisera resursflödena för framtiden (Maier 1987: 161). Svårigheterna att styra ekonomiska flöden har de senaste decennierna snarast lett till – men också föranletts av – en avpolitisering av ekonomin genom diverse avregleringar. Tidshorisonterna i ekonomin har minskat genom ekonomins omvandling och ny teknologi.

Framtiden ligger förvisso öppen (i så måtto att utvecklingen inte är bestämd av någon immanent logik), men osäkerheten dominerar över hanterbarheten. Ett extremt exempel på osäkerheten är finansmarknadens nyckfullhet och oberäknerlighet. Överflyttning av kapital kan ske blixtnsabbt med omedelbara effekter och kräver därför omedelbara responser, till exempel i form uttalanden med aviseringar om krispaket. Den så kallade kvartalskapitalismen pressar företagen att genomföra åtgärder som redan på kort sikt kan höja börskurser och möta aktieägarnas förväntningar om snabba vinster. Ekonomins inflytande över politiken innebär att detta ekonomins temporala perspektiv alltmer kommit att dominera också politikens. Därmed tenderar nuet att bli också politikens referenshorisont.

Också den politiska globaliseringen, som inlemmandet i Europeiska unionens styrningssystem, får konsekvenser för den politiska tidslogiken (Ekengren 2002; Jacobsson 1997; även Tilly 1994). Ekengren (1996, 2002) har visat hur de nationella statsförvaltningarnas politiska rytm påverkas av den europeiska integrationen. EU-deadlines utmanar den nationella tidslogiken och därmed möjligheterna till demo-

kratisk förankring nationellt. Nucentreringen är också starkare i det europeiska styrningssystemet än inom det nationella. Ekengren talar om "the strongly marked *decisional present* of European governance" (Ekengren 2002: 97), och en stark känsla av att man måste vara närvarande för att inte förlora inflytande eller tappa tempo. Regeringens positioner är under konstant förhandling och omformulering. Det europeiska förhandlingssystemets svårförutsägbarhet och ofta snabbare tidsrytm gör snabbhet, flexibilitet och informalitet till viktiga egenskaper hos förvaltningen. Beredskapen för det oväntade och anpassningsförmåga blir strategierna för att hantera oförutsägbarheten.

Med nuet för ögonen: Pragmatiseringen av politiken

Politics cease to be the construction of the future: its mission is now to render the present possible.

(O. Paz)

De ökande beroendeförhållandena genom globaliseringen, vilka innebär att handlande i en del av världen kan ge nästan omedelbara effekter på andra ställen, har gett en annan politisk temporalitet än den som nationalstaten institutionaliserat. Beslut kan behöva fattas snabbare och flexibla. Erfarenheten av att stater har mindre handlingsutrymme får till konsekvens att politiken laddas med en mindre optimistisk vision än den om möjligheten att skapa sin framtid. Det gäller att hantera rådande omständigheter, att ha en beredskap inför "verklighetens" krav, att vara flexibel och anpassningsbar i en föränderlig värld. I en sådan värld är tidigare erfarenheter än mindre relevanta för planeringen av framtiden och det viktiga blir att ha en beredskap inför det oväntade, att kunna hantera de "nu" som uppkommer.

Politiken ändrar karaktär från planering och konstruktion av framtiden till management, koordinering av samtida och snabbt uppdykande utmaningar och risker. Ekengren talar om en förskjutning "from ex ante evaluation to scanning the future" (2002: 23). Planering är fortsatt viktig, men det gäller då framför allt att planera för överraskningar: att ha en beredskap för dem. Konsekvensen blir en ökad nucentring. Uttryckt med Santiso (1995: 23f):

The governing of today is rather negotiating and compromising than deciding and orienting. What has now become crucial is the arbitration between probable outcomes and plans, in other words to *manage*, that is to be prepared for, to deal with and to resolve critical problems and situations [...] Governing is becoming managing.

Utmaningarna i nuet hamnar i fokus snarare än målsättningarna för framtiden. Framtidshorisonten – och därmed möjlighetshorisonten – blir snävare när nuet står i centrum för uppmärksamheten. Den omedelbara erfarenheten och den nära framtiden står i fokus. Nuet skärs, med Baumans ord, av i båda ändar (1996: 24). När erfarenhets- och förväntningsutrymmet minskar ökar nuets betydelse.

Med förändringen i temporal representationer följer en förändrad syn på politikens roll och möjligheter. "By adopting its characteristics and by being transformed into an action dominated by the challenges and imperatives of the present, rather than the objectives and imperatives of the future, political action and decision-making are becoming similar to economic action and decision-making" (Santiso 1995: 24). Politiken blir, liksom ekonomin, en fråga om "management" snarare än "government". Vi står i nuet med framtiden som kommer emot oss och måste hanteras, och politikens uppgift blir att anpassa sig till dessa omständigheter, att värja sig på bästa sätt. Framtiden är okänd men inte öppen i bemärkelsen görbar. En beredskap för det kommande blir motiverad, medan planering blir mindre meningsfull. Framtiden framstår som något som ska korrigeras snarare än konstrueras. En sådan "management of time" har ingen användning för något utopibegrepp, skriver Nassehi (1994: 71). Han menar då snarast att utopiska idéer är verkningslösa och oanvändbara i ett modernt risksamhälle där vi vet att framtiden kan – och troligen kommer att – innebära risker och oförutsedda konsekvenser av vårt avsiktliga handlande.⁹ Vi får korrigera framtiden utan att för den skull tro på den.

Helga Nowotny har hävdad att "we are about to abolish the *category* of the future and replace it with that of *the extended present* [...] The category of the future is shrinking towards becoming a mere extension of the present" (citerad i Lash och Urry 1994: 245; se även Nowotny 1996: kapitel 2). Ett sådant synsätt skulle, föreställer jag mig, implicera (åtminstone) två saker: dels att framtiden inte kan innehålla något kvalitativt nytt jämfört med samtiden, dels att framtiden inte längre är öppen (i bemärkelsen ett oskrivet blad för människan att formulera). Kanske skulle vi kunna förstå det hela med hjälp av Luhmanns distinktion mellan "a future present" och "a present future". Luhmann definierar en öppen framtid som en "present future which has room for several mutually exclusive future presents" (1976: 140). Han tillägger: "We can think of degrees of openness and call *futurization* increasing and *defuturization* decreasing openness of a present future" (Luhmann 1976: 141). Föreställningen om det kommande som en förlängning av nuet (extended present) blir då frågan om en "present future" där bara en framtid (future present) är föreställningsbar.

Med förändrad framtidsuppfattning förändras görbarhetens gränser. Santiso skriver: "from the narrowing of temporal horizons emerges a more pragmatic policy, a policy geared towards what is possible" (1995: 5). Kanske är det bra för politiken om förväntningarna blir mer modesta och om föreställningen att "allt är möjligt" får ge vika för en mer realistisk och ansvarsfull syn på framtiden. Men vad innebär det om politiken endast blir en fråga om att hantera kontingens – politik som risk- och krishantering – snarare än styrning och riktningsgivning? Vi frågade oss också ovan vad det innebär för politiken om utopin, som försöker tänja gränsen mellan det möjliga och

⁹ Jfr Becks tes att oavsedda konsekvenser har blivit en drivkraft i den samhälleliga utvecklingen vid sidan av andra produktivkrafter (Beck 1992). Jfr också Habermas tanke att produktivkrafter omvandlas till destruktivkrafter och planeringskapacitet till störningsmöjligheter (1985: 63).

det omöjliga och som utgör en symbolisk öppning mot framtiden, förlorar sin kraft att producera tänkbara alternativa världar?

Finns det någon roll för skilda ideologier, politiska partier och kollektivt handlande överhuvudtaget om politiken reduceras till förvaltning av tillfälliga omständigheter? Frågan om ideologiernas död har också återförts till dagordningen. En konsekvens av kommunismens kollaps är enligt Furet att "we must live in a closed political universe, with nothing beyond the horizon" (1995: 80). Eller med Fukuyama: "if we are now at a point where we cannot imagine a world substantially different from our own, in which there is no apparent or obvious way in which the future will represent a fundamental improvement över our current order, then we must also take into consideration the possibility that History itself might be at an end" (1992: 51). Men snarare än att vara en konsekvens av kommunismens frånfall som ideologiskt alternativ eller av uppslutningen runt den liberala demokratin, skulle situationen kunna förstås utifrån förändrade villkor för samhällelig styrning vilket resulterat i förändrade tidsperspektiv, med i sin tur konsekvenser för den politiska självförståelsen.

Vad innebär det för tilliten om tidsperspektiven krymper? I den ekonomiska sfären torde det få konsekvenser för sparande och investeringar, i den politiska för politiskt förtroende. Krympande tidsperspektiv innebär förändrade förväntningshorisonter: resultat nu! Också förhållandet mellan det privata och det offentliga torde påverkas. "Periods of utopian construction stress public time, transcending individual mortality, collective rituals, and the constituting of new communities. Periods of reaction reaffirm privacy, the search for individual or family fulfillment, and produce a decomposition of public roles" (Maier 1987: 167). En utopiernas, samhällsvisionernas och de kollektiva projektens kris kan förväntas innebära minskat förtroende för det offentliga och för politiken till förmån för det personliga och subjektiva. Lash och Urry (1994:245) skriver: "Trust and commitment över time are less geared to institutions and more to how individuals create their own subjective time of life narratives".

Att görbarhetens gränser inskränks banar alltså väg för en pragmatisering av politiken. Ofta legitimeras denna med föreställningen att "det finns inga alternativ". Men att det som sker är nödvändigt är lika mycket ett kollektivt självbedrägeri som att allt är möjligt. Existentiellt är nödvändighetsdiskursen ett sätt möta den osäkra och kontingenta verkligheten, och den underlättar också politisk ledning i en svårstyrbar tid (genom att utrymmet för politisk handling beskärs och dialog görs överflödigt). Men det vore paradoxalt om ett samhälle som lämnat historicismen istället hamnar i en "kontingensens diktatur", där den politiska självförståelsen är att det som sker, sker med "nödvändighet" därför att alternativa handlingsmöjligheter inte ens är föreställningsbara: man har helt enkelt inget val.¹⁰ Nödvändighetsdiskursen innebär en stäng-

10 "Kontingensens diktatur" är naturligtvis en självmotsägelse. Vad jag avser är föreställningen att eftersom det som sker är omständigheter vi inte råar på, blir de till nödvändighet. En intressant fråga är i vilken utsträckning vår samhälleliga och politiska självförståelse fortfarande präglas av synen på historia som process. En sådan slutsats skulle kunna grundas i Arendts syn på det moderna historiemedvetandet som ett processmedvetande och dettas konsekvenser för politiskt handlande. Föreställningen om lagbundenheter och nödvändigheter i den historiska

ning av alternativa framtider. Det är nu inte frågan om en nödvändighet som är immanent i den historiska utvecklingen, utan en nödvändighet som följer av den upplevda alternativlösheten.

Men frågan är om inte nödvändighetsdiskursen också banar väg för likgiltighet, eller kanske snarare godtycke. Ett knäfall för tillfälligheterna gör nämligen kvalitativ bedömning och värdering överflödig. Finkielkraut har påpekat att vår tids individualistiska samhälle fortsatt består av rika och fattiga, av herrar och tjänare, men att – och detta är revolutionerande i sig – det inte längre finns någon skillnad i deras karaktär. Han citerar Marcel Gauchet: ”Att det är den ena som kommenderar, javisst; men låt det vara klart att *det kunde lika gärna* ha varit den andre” (Finkielkraut 1994: 94, min kurs.). När fokus är nuet, hamnar frågan om upphov och konsekvens i bakgrunden. Att den ena är rik och den andra fattig är bara ett led i tillfälligheternas spel. Men det vore, som sagt, paradoxalt om Ödet skulle återuppstå som en kraft som träffar utifrån och slår blind¹¹ och om besluten, liksom i Luke Rhineharts roman, läggs i tärningen (Rhinehart 1982).

Framtiden som reflexivt, kollektivt projekt

I begynnelsen var Slumpen
och Slumpen var hos Gud
och Slumpen var Gud.
(Rhinehart)

Om vi instämmer i slutsatsen att ”Time is becoming anti-utopian”, måste vi då också instämma i att vårt samhälle har ”No time for utopia” (Nassehi 1994: 72,71) och att utopier därför inte längre fyller någon funktion?

Om tiden har förlorat sin immanenta mening återstår en tom och instrumentell tid, vilket möjliggör instrumentell tidsanvändning. Synen på historien som utan inneböende riktning och istället bestående av kontingenta omständigheter, öppnar för en reflexiv hantering av dessa. Varje sak som sker påverkar nästa sak som sker. Det mänskliga handlandet påverkar också förutsättningarna för kommande skeenden. Som ovan konstaterats är förmågan att påbörja och avbryta processer och skapa möjligheter något annat än att välja mellan givna alternativ. Liksom det reflexiva självet konstruerar sin privata identitetsskapande livshistoria konstruerar kollektivet sin, men liksom individen inte väljer fritt, oberoende av yttre begränsningar, konstrueras inte heller kollektiva framtider fritt. Isenberg (2007: 56) talar, efter Luhmann, om ”det kontingentas realitetsavhängighet”; verkligheten sätter olika former av gränser för så-

utvecklingen implicerar en syn på mänskliga aktörer som objekt snarare än subjekt i historien. Utvecklingen framstår då som, för att låna Finkielkrauts uttryck, en ”process utan subject” (Finkielkraut 1994: 22, jfr Jacobsson och Øygarden 1996).

¹¹ Jacobsson och Øygarden 1996 har t.ex. analyserat den ödesmättade metaforiken i den ekonomiska debatten och dess avpolitiserande funktion.

väl individens som kollektivens möjligheter. Utmaningen ligger i att utröna vilka de faktiska hindren och möjligheterna för förändring är och huruvida och hur dessa kan påverkas och vilka tidsperspektiv förändring kräver.

Toulmin (1992) är inne på en liknande tankegång när han säger att utmaningen ligger i att försöka förutsäga de gränser inom vilka människors "tillgängliga" framtid ligger (Toulmin 1992: 2). Han lånar Bertrand de Jouvenels begrepp *futuribles* för att beteckna sådana "tillgängliga" framtider, som inte bara inträffar av sig själv utan som kan bringas att inträffa. Det är framtider vi inte passivt inväntar utan aktivt skapar och för vilka vi också måste skapa ändamålsenliga institutioner och procedurer. Han tillägger "The task of defining realistic 'futuribles' is open only to those who are ready to adopt imaginative attitudes" (Toulmin 1992: 203; se även Kern 2003: 102f).

Att olika förändringar kan kräva olika tidsramar, innebär också det att framtiden måste "öppnas". Ska man till exempel kunna motivera åtstramningar idag för att rädda framtiden (till exempel välfärdsstatens framtid), måste man också öppna sin "present future" för alternativa "future presents". Man kan då, med Luhmanns formulering, använda "the present future as a kind of store house for decisions to be made later" (1976: 150). Uppskjutna resultat och belöningar kräver tillit och tilliten förutsätter en förväntningshorisont som inkluderar framtiden, något som gäller såväl företag som individer. Utopins roll blir här att motivera framtiden och att skapa en långsiktig förväntningshorisont att orientera handlandet efter, och utan en sådan riskeras handlingsförklarning i nuet. Den paradoxala konsekvensen av "stängningen" av framtiden blir nämligen att framtiden inte heller kan användas för att motivera handlingar i nuet, till exempel tillfälliga besparingar och åtstramningar. Nuet blir ett nu som bara "knows its future as a present future, not as a future present, and cannot wait for the effects which may be felt in the future" (Nassehi 1994: 70).

I det här perspektivet blir betoningen av "nödvändigheter" och "alternativlöshet" i den politiska diskursen snarast kontraproduktiv. Politiken skulle i stället behöva få en dubbel funktion: att fortlöpande och parallellt hantera omständigheter, ett slags "management of contingency" och komplexitetsreducering, samt att ge riktning åt utvecklingen. Politiken skulle här kombinera förhandling om övergripande målsättningar och koordinering av samtida utmaningar. Politiken skulle då behöva parallellt arbeta med dubbla tidsperspektiv, nuet och framtiden/långsiktigheten (vilket är betydligt längre än en mandatperiod).

Den politiska kampen som både kamp mot omständigheter och kamp för målsättningar kräver att utrymme lämnas för alternativa framtider. Habermas (1985: 63) skriver:

Det är ingalunda bara ett uttryck för realism om en snabbt accepterad rådlöshet mer och mer ersätter framtidsinriktade orienteringsförsök. Läget må vara objektivt oöverskådligt. Oöverskådligheten är emellertid också en funktion av den handlingsberedskap som ett samhälle tilltror sig självt. Det handlar om den västerländska kulturens självförtroende.

Om det inte finns utrymme för utopier, då kan vi verkligen tala om postmodernismen som senkapitalismens kulturella logik (som Jameson 1984). Då har värdena avväpnats och det som återstår är instrumentalitet och effektivitet.¹² Politik som inte motiveras av en bild av framtiden blir ett självändamål. Paradoxalt nog återuppstår föreställningen om den historiska utvecklingen som en självgående process, en process frånkopplad handlande subjekt. Men ett kollektiv som väljer en sådan självförståelse, har också gjort ett val.

Avslutning: Behöver framtiden återupprättas?

Jag tror att framtiden dör när utopierna inte längre får vara närvarande ens som hypoteser.

(L-O. Franzén)

Jag har i den här studien betraktat tiden som en horisont för handlandet och argumenterat för att tidsuppfattning har stor betydelse för den politiska självförståelsen. Det innebär också att jag menar att tidsanalys är eller borde vara en viktig dimension i studiet av politik.

Eftersom tidshorisonter definierar utrymmet för politiskt handlande, innebär etablerande av tidshorisonter och kontroll av tidsramar maktutövning – oavsett om denna är medveten eller ej. En annan maktaspekt gäller kampen om historien. Den kollektiva historien fyller funktionen att upprätthålla en kollektiv identitet, vilken i sin tur får återverkningar på inställningen till framtiden. Vem man är definierar också vad man vill och tror sig klara av. Den som har makt över historien (att göra periodiseringar, att definiera kontinuitet och förändring eller traditionalism versus förnyelse, etc) har också makt över det föreställningsbara. Makt över vad som uppfattas som nödvändigt och vad som är öppet för förhandling.

Viktiga framtida forskningsfrågor blir: Har tidshorisonterna inom olika samhällsfärer förändrats och varför? Skiljer de dominerande tidshorisonterna sig åt mellan dessa samhälleliga sub-system åt och hur interagerar dessa med varandra? Vilka friktioner uppstår när olika tidshorisonter möts? I vilken utsträckning kan konfliktlinjerna i dagens svenska samhällsliv förstås utifrån skilda tidsuppfattningar och perspektiv? Hur har förändrade erfarenhetsrum (arbetslöshet, miljöförstöring, globalisering, terrorattacker) förändrat människors förväntningshorisonter? En tidssemantisk analys av 1990-talets politiska vokabulär, visade exempelvis att begrepp som resultat, effektivitet, anpassning, nödvändighet, inga alternativ, utsatthet, avsaknad av kontroll och beroende var centrala komponenter av den politiska diskursen (Jacobsson 1995, 1997). De var alla knutna till erfarenheter av globaliseringens urholkning av staters

12 Luhmann betonar värdenas roll när det gäller att balansera teknologins framtidskonstruktion och att överhuvudtaget legitimeras att teknologin får fylla en sådan funktion: "Values, then, have the function of guaranteeing the quality of present choice in spite of technical defuturization" (1976: 144).

autonomi och styrningsförmåga. Med ett sådan erfarenhetsrum är det det inte konstigt att möjlighetshorisonten blir begränsad.

Jag har argumenterat för att med förändrad tidsförståelse ändrar politiken karaktär; den tenderar att reduceras från att bygga framtiden till att handla om att förvalta nuet. Eller annorlunda uttryckt: politiken ändrar karaktär från transformation till förvaltning av det befintliga. Frågan är om det för sådan politik behövs några politiska ideologier, eller politiker överhuvudtaget.¹³ Kanske är det så vi ska förstå experters ökade inflytande i politiken?

Men är det verkligen så att det inte finns några skillnader i framtidsvisioner, vilka kan motivera olika strategier i nuet? Touraine har påpekat att frånvaron av konflikter (i västvärlden) är den största konflikten i vår tid.¹⁴ Det unika med demokratin är att den möjliggör ett legitimt hanterande av konflikter. Mouffe (2005) går så långt som att hävda att demokratin *förutsätter* konflikter mellan och debatt om möjliga alternativ. Enligt henne ligger det en fara i att gamla konflikter har ersatts av konsensus samtidigt som klassamhället och sociala motsättningar kvarstår. Risken blir att detta missnöje istället kanaliseras genom extrema och odemokratiska partier eller folkliga uppror. Avidelogiseringen av politiken och avsaknaden av debatt om alternativ framstår i det perspektivet som ett hot inte bara mot upprättandet av långsiktiga förväntningshorisonter att orientera handlandet efter, utan i förlängningen mot demokratisk konfliktlösning överhuvudtaget.

Jag har ovan konstaterat att den paradoxala konsekvensen av nödvändighets- och alternativlöshetsdiskursen blir en fixering vid nuet snarare än ett ansvarstagande för framtiden. Mot denna bakgrund kanske det kan vara motiverat att åter ta fasta på Ernst Wigforss paroll "Vi behöver provisoriska utopier" som riktningsgivare åt dagspolitiken. Eller med en mer tidsenlig formulering: konkurrensutsatt framtiden!

Referenser

- Adam, B. (1990) *Time and Social Theory*. Cambridge: Polity.
- Adam, B. (1995) *Timewatch. The Social Analysis of Time*. Cambridge: Polity.
- Arendt, H. (1976) [1954] *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought*. New York: The Viking Press.
- Arendt, H. (1978) [1971] "Volume Two: Willing", i *The Life of the Mind. One-volume edition*. San Diego: Harcourt Brace.
- Baudrillard, J. (1985) "År 2000 kommer inte att äga rum. Efter historiens försvinnande: simulisationens makt", *Res Publica* 1: 23-37.
- Beck, U. (1992) [1986] *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Bauman, Z. (1996) "From pilgrim to tourist – or a short history of identity" i S. Hall och P. du Gay (red) *Questions of Cultural Identity*. London: Sage.

¹³ Har socialismen, såsom Baudrillard (1985:30) påpekar, blivit en illusionslös förvaltare av tingens tillstånd?

¹⁴ Muntligen vid konferensen om Second Vienna Dialogue on Democracy, Wien 30 november-3 december 1995.

- Bell, D. (1988) [1960] *The End of Ideology*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bernstein, R. (1991) *Bortom objektivism och relativism*. Göteborg: Daidalos.
- Castells, M. (1999) [1996] *Nätverksamhällets framväxt. Band 1. Informationsåldern. Ekonomi, samhälle och kultur*. Göteborg: Daidalos.
- Durkheim, E. (1973) [1912] "Elementary Forms of Religions Life", 187-223 i R. N. Bellah (red) *Emile Durkheim on Morality and Society*. Chicago och London: University of Chicago Press.
- Ekengren, M. (1996) "The Europeanization of State Administration. Adding the Time Dimension", *Cooperation and Conflict* 31(4): 387- 415.
- Ekengren, M. (2002) *The Time of European Governance*. Manchester: Manchester University Press.
- Elias, N. (1992) [1987] *Time: An Essay*. Oxford: Blackwell.
- Finkelkraut, A. (1994) [1987] *Tänkens förräderi*. Oslo: Cappelen Akademisk Förlag.
- Flaherty, M. & Fine, G. (2001) "Present, past, and future: Conjugating George Herbert Mead's perspective on time", *Time & Society* 10 (2-3), 147-161.
- Fukuyama, F. (1992) *The End of History and the Last Man*. London: Penguin Books.
- Furet, F. (1995) "Europe after Utopianism", *Journal of Democracy* 6 (1): 79-89.
- Giddens, A. (1991) [1990] *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1993) [1991], *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.
- Gross, D. (1981) "Space, Time and Modern Culture", *Telos* 50: 59-78.
- Gross, D. (1985) "Temporality and the Modern State", *Theory and Society* 14 (1): 53-82.
- Habermas, J. (1985) "Den nya överskådligheten. Välfärdsstatens kris och de utopiska energiernas utmattning", *Ord och bild* 3: 60-74.
- Hansen, P. (1995) [1993] *Hannah Arendt: politik, historia och medborgarskap*. Göteborg: Daidalos.
- Hobsbawm, E. J. (1969) [1962] *The Age of Revolution: Europe 1789-1848*. London: Weidenfeld och Nicolson.
- Isenberg, B. (2007) "Moderna moralister. Om livsföring och kontingens som sociologins centrala problem", 51-87 i C.-G. Heidegren, M. Carleheden & B. Isenberg *Livsföring – ett sociologiskt grundbegrepp*. Malmö: Liber.
- Jacobsson, K. (1995) "Konstruktionen av "det nödvändiga": EU-debatten som ofentligt samtal", *Häftet för kritiska studier* 2: 55-68.
- Jacobsson, K. (1996) "Den historiska fantasin: Om erövrandet av det förflutna och konstruktionen av framtiden", uppsats presenterad vid Sociologförbundets årsmöte, Umeå: 1-2 februari 1996.
- Jacobsson, K. (1997) *Så gott som demokrati. Om demokratifrågan i EU-debatten*. Umeå: Boréa.
- Jacobsson, K. & G. A. Øygarden (1996) "Ekonomernas Guernica: Rädslans metaforer och produktionen av mening", *Sociologisk Forskning* 2-3: 106-129.
- Jacobsson, K. (2009) "Statens tid. Om politisk tidsförvaltning", kommande i C. Roman & L. Udehn (red) *Från klass till organisation. En resa genom det sociala landskapet*. Bokmanus.

- Jameson, F. (1984) "Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism", *New Left Review* 146: 53-92.
- Kern, S. (2003) [1983] *The Culture of Time and Space 1880-1918*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Koselleck, R. (1985) [1979] *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Lash, S. & J. Urry (1994) *Economies of Sign and Space*. London: Sage.
- Luhmann, N. (1976) "The Future Cannot Begin: Temporal Structures in Modern Society", *Social Research* 43 (1): 130-152.
- Lundmark, L. (1986) "Tid som kvalitet och kvantitet", *Häftan för kritiska studier* 2: 4-11.
- Maier, C. S. (1987) "The Politics of Time: Changing Paradigms of Collective Time and Private Time in the Modern Era", 151-175 i C. S. Maier (red) *Changing Boundaries of the Political. Essays on the Evolving Balance between the State and Society, Public and Private in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mead, G. H. (1932) *The Philosophy of the Present*. Chicago: University of Chicago Press.
- Miller, D. F. (1993) "Political Time: The Problem of Timing and Chance", *Time and Society* 3 (1): 179-197.
- Mouffe, C. (2005) *On the Political*. London: Routledge.
- Nassehi, A. (1994) "No Time for Utopia: The Absence of Utopian Contents in Modern Concepts of Time", *Time and Society* 3(1): 47-78.
- Nowotny, H. (1992) "Time and Social Theory. Towards a Social Theory of Time", *Time and Society* 1 (3): 421-454.
- Nowotny, H. (1996) [1989] *Time. The Modern and the Postmodern Experience*. Cambridge: Polity.
- Rhinehart, L. (1982) *Tärningsspelaren*. Halmstad: Spektra.
- Ricoeur, P. (1991a) "Narrated Time", 338-354 i M. J. Valdés (red) *A Ricoeur Reader: Reflection and Imagination*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Ricoeur, P. (1991b) "The Creativity of Language", 463-481 i M. J. Valdés (red) *A Ricoeur Reader: Reflection and Imagination*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Santiso, J. (1995) "Clocks and Clouds: Temporal Dimensions in Latin American Democratization Processes". Uppsats presenterad vid Second Vienna Dialogue on Democracy. Wien 30 November-3 December.
- Schmitter, P. & J. Santiso (1998) "Three temporal dimensions to the consolidation of democracy", *International Political Science Review* 19(1): 69-92.
- Sorokin, P. A. & R. K. Merton (1937) "Social Time: A Methodological and Functional Analysis", *American Journal of Sociology* XLII (5): 615-629.
- Therborn, G. (1995) *European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies 1945 - 2000*. London: Sage.
- Thompson, E. P. (1967) "Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism", *Past and Present*, 38: 56-97.
- Thrift, N. (1990) "The Making of a Capitalist Time Consciousness", 105-129 i J.

- Hassard (red) *The Sociology of Time*. Houndmills Basingstoke: Macmillan.
- Thörn, H. (1994) "Modernitet och revolution – den franska revolutionens symboliska innebörder", *Historisk Tidskrift* 57 (1): 44-79.
- Tilly, C. (1994) "The Time of States", *Social Research* 61(2): 267-294.
- Toulmin, S. (1992) *Cosmopolis. The Hidden Agenda of Modernity*. Chicago: University of Chicago Press.
- Williams, R. (1976) *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*. London: Fontana Press.
- Wimmer, H. (1995) The Acceleration of Public Opinion and the Democratic Process. Uppsats presenterad vid Second Vienna Dialogue on Democracy, Vienna 30 November-3 December.

Thomas Brante är professor i sociologi vid Lunds universitet. Han har publicerat böcker och artiklar inom områden som vetenskapssociologi och teori, professionssociologi, vetenskapliga kontroverser, psykisk ohälsa, samt tvärvetenskap. Han skriver för närvarande om förklaringsmodeller inom samhällsvetenskaperna.

Thomas Brante

Det sociologiska självförtroendet

Enligt Immanuel Wallerstein (2006) är den fria universitetsforskningen en historisk parentes på en cirka 150 år. Tidigare var forskningen styrd av externa krafter, till exempel kyrkan. Vi har nu åter nått ett stadium där politikens och ekonomins önskemål snävar in forskningen mot vad som uppfattas vara av direkt samhällsnytta, som att med uppfinningar förbättra svenska företags position i den internationella konkurrensen. Forskningen underordnas kommersiella intressen. Den autonoma, internt motiverade grundforskningen håller på att tyna bort, och det gäller inom alla vetenskapsområden, kanske framför allt samhällsvetenskap och humaniora, och därmed också sociologin. Den viktiga kunskapen kommer i framtiden att produceras utanför universiteten, menar Wallerstein.

I ett annat verk hävdar Wallerstein et al. (1998) att den rådande institutionsuppdelningen inom samhällsvetenskapen inte följer någon logisk ordning baserad på naturliga områden utan att den härrör ur politik, konkurrens och maktspel från främst 1800-talet. Ämnesuppdelningarna har inverkat hämmande på forskningens utveckling, de bör ifrågasättas och rivas upp.

Jag skall återvända till Wallersteins påståenden nedan, men låt oss tills vidare säga att han har rätt. För vår del skulle de betyda att sociologisk grundforskning nu nått vägs ände, att cirkeln är på väg att slutas i en 150-årig parentes. Då finns det anledning att fråga sig vad det sociologiska projektet egentligen innebar. Vad var dess målsättning, dess löfte?

För att besvara en sådan fråga är det vanligt att gå tillbaka till klassikerna, till Durkheim, Marx och Weber, för att låta dem ange syften och tillvägagångssätt. Vanligt är då också att sociologin påstås bestå av tre skolor eller traditioner som sedan dess utvecklats samtidigt som nya kommit till (se de flesta introduktionsböcker i sociologi).

Men det finns en person som ”kommer före” de tre klassikerna, nämligen Auguste Comte. Comtes tänkande ges dock föga utrymme. Han gav visserligen ämnet dess namn men avfärdas därefter snabbt som positivist, metafysiker och annat.

Jag skulle vilja påstå att Comte tillhör de mest missförstådda och mest förtalade av sociologins förgrundsgestalter. Därför några ord om honom, egentligen inte för att återupprätta hans namn utan för att antyda hans relevans för sociologins historia och för den nutida sociologin. Jag sammanfattar Comtes vetenskapsteori och samhällsteori i några punkter. Därefter blir det lättare att tala om Wallersteins pessimistiska teser.

Comte var positivist, sägs det. Ja han myntade till och med begreppet. I nästa steg

förknippas ”positivism” med (en felläsning av) den logiska positivismen, det vill säga med en extrem empirism och ett snävt naturvetenskapligt ideal. Detta kopplas i nästa steg till en konservativ samhälls- och vetenskapssyn.

Så vad sade då Comte i detta avseende? En kort summering:

1. Fakta är teoriberöende. ”Om det är sant att varje teori måste baseras på observerade fakta så är det lika sant att fakta inte kan observeras utan hjälp av en teori ... utan sådan ledning skulle vi oftast inte ens kunna se dem” (Comte 1974/1830-42: 27).
2. Fakta måste organiseras, systematiseras: Eftersom observationen anses vara det grundläggande i all vetenskap, så har ”vetenskapen kunnat urarta till ett slags sterilt hopande av osammanhängande fakta.” Den sanna vetenskapen är ”lika främmande för empirismen som för mysticismen” (Comte 1979/1844: 19).
3. Vetenskapare skall använda sin fantasi och lägga fram tillfälliga hypoteser utan att låta sig hindras av avsaknad av fakta, även om de så småningom måste referera till verkligheten, det vill säga till sådant som kan observeras, direkt eller indirekt.
4. Samtidigt skall vetenskapen använda experiment och systematiska jämförelser och inte förfalla till ”alltför puerilt spekulerande” (Ibid: 30) eller metafysik.
5. Inga fakta kan förstås till fullo om man inte förstår deras uppkomst, deras historia.
6. Vetenskapen är en kollektiv subjektivitet.
7. Det finns inga absoluta sanningar, vetenskapen är relativistisk. Det råder en ”nödvändig relativitet hos all vår verkliga kunskap” (Ibid: 18).

Comte var säkert ”positivist” i förhållande till sin metafysiska samtid, men idag skiljer sig en epistemologisk ståndpunkt av Comtes slag drastiskt från vad som kallas ”the received view”, det vill säga positivismen i den moderna vetenskapsteorin. Hans vetenskapsteori påminner faktiskt en hel del om positivismkritikern Paul Feyerabend, undantagandes dennes individualism. Och Feyerabends vetenskapsteori gränsar på ett par punkter till postmodernismen (cirkeln tycks alltså ha alltså slutits i detta avseende ...).

Comtes sociologi är mer välkänd för oss. Han levde mitt i det revolutionära Frankrike, med ett framväxande stadsproletariat i Paris. Naturvetenskapen visade sin potential genom sin uppenbara praktiska nytta, och Comte ansåg att om ett vetenskapligt förhållningssätt kunde användas även på sociala problem borde dessa kunna lösas på liknande sätt. Han skilde ut de funktioner samhällets olika delar har för helheten, framför allt genom att analysera arbetsdelningen och den enligt honom alltför snabba specialisering som upplöser samhällets solidaritet. Differentieringen måste mötas av integrering, av gemensamma värden. Vi återfinner således Comtes sociologi i renodlad och putsad form hos Herr Sociologi själv, Emile Durkheims verk *De la division du travail social* och *Sociologins metodregler*.

Durkheim var angelägen om att göra sociologin akademiskt respektabel och etablerad. Därför lade han en hel del restriktioner på sociologin som inte förekommer hos Comte. Exempelvis betonade Comte känslornas roll i samhället, något som mer

eller mindre försvann för att nu ha återkommit med emotionernas sociologi. Han skrev särskilt om och till förmån för två grupper, arbetarklassen och kvinnorna. Comtes sociologi är också normativ i det att den genomgående syftar till att förbättra samhällets tillstånd. Sociologin skall förklara och förutsäga, men framför allt skall den lägga grunden för samhällsförändring: *Savoir pour prévoir, prévoir pour pouvoir*.

Vad som framför allt skiljer Comte från Durkheim är den förres visioner och optimism om sociologins möjligheter. Comte menade att vetenskaperna utvecklas i en viss ordning, först kommer matematiken, sedan astronomin, fysiken, kemin och biologin. De senare bygger på de förra samtidigt som de har en viss autonomi och större komplexitet. Sist kommer sociologin, den mest komplexa och övergripande vetenskapen. "Vetenskapernas drottning" förser de övriga vetenskaperna och samhället i stort med det omfattande perspektiv i vilket alla samhällets delar faller på plats och kan förstås.

Ordet "positivism" kan ges många innebörder, till exempel en vetenskapsteoretisk i enlighet med ovan. Men jag menar att ordet karakteriserar Comte på ett annat sätt, nämligen just som *positiv*: optimism, entusiasm, en bergfast tro på sociologins enorma potential. Han betonar det positiva till skillnad från det negativa, det uppbyggande till skillnad från det nedbrytande.

Efter Comte sätts alltså det sociologiska tåget i rullning. Inledningen är klassikernas magnifika studier och analyser, följda av försöken till uppföljning, precisering, kategorisering, typologisering och empiriska studier under nittonhundratalets första hälft. Fallstudier, statistik, enkäter, taxonomier, förklaringsmodeller – den sociala verkligheten blottläggs, diskuteras och kritiserar utifrån mängder av olika mikro-, meso-, och makroperspektiv. Hela det sociologiska projektet uppnår en boom under efterkrigstiden.

Högkonjunkturen följs av 1970-talets skepticism. Vetenskapen börjar framstå som en förtryckarapparat, den är etnocentrisk, den etablerade sociologin är en medlöpare. All vetenskaplig kunskap är relativ, den dubbla hermeneutiken innebär att verklig kunskap om samhället är en omöjlighet, fakta är ingenting annat än sociala konstruktioner, sociologin kan vare sig förklara eller förutsäga. "Grand theories" är reifieringar av en verklighet som bara, möjligtvis, kan beskrivas lokalt genom narrativer, och så vidare. Sociologins möjligheter till kunskap ifrågasätts på epistemologiska och metodologiska grunder. Vi lever fortfarande i lämningarna från denna tämligen dystopiska samhälls- och kunskapsuppfattning. Den är ett skäl till varför sociologin har blivit mer försiktig och "korrekt", svängarna tas sällan ut. Man skulle kunna säga att sociologin själv undergrävt sitt självförtroende.

Även yttre krafter som till exempel de senaste decenniernas universitetsreformer kan ha haft en menlig effekt på ämnets utveckling och självförtroende. För att bara nämna ett exempel: kravet att doktorander skall vara heltidsfinansierade under fyra år. Att doktorander har full trygghet är naturligtvis en utmärkt reform. Men den innebär att antalet doktorander minskat, och att de som antas är de med en klar, väl avgränsad eller begränsad plan som kan skrivas på något mer än två år. En oavsiktlig eller avsiktlig konsekvens är att "de vilda tänkarna" inte längre får plats i ämnet. Och

de behövs, om inte annat som komplement. Auguste Comte skulle aldrig kommit in på den svenska forskarutbildningen i sociologi.

Annat möjligt negativt är avknoppningen från sociologin, det vill säga bildandet av diverse centra, teman och hela nya universitetsdiscipliner. Ett exempel är forskning i socialt arbete, som erövrat problemområdet sociala problem, ett av sociologins kärnområden. Ytterligare menliga företeelser är kampen mellan ämnen om förklaringsprioritet. Medikaliseringen av sociala problem är ett sådant exempel där samhällsvetenskapernas nyanserade förklaringsmodeller långsamt men bestämt tvingats tillbaka till förmån för ganska grovhuggna, individualiserande och biologiserande förklaringar och åtgärder. Generellt sett innebär de nuvarande forskningspolitiska satsningarna på delar av medicin och teknik att humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning undermineras, resursmässigt och intellektuellt, och detta sker inte på basis av övertygande vetenskapliga argument utan är en fråga om makt. Sociologin riskerar att reduceras till utredningsverksamhet, beställd av stat och kommun, samtidigt som dess teoretiska överbyggnad betraktas som onödig och vittrar bort.

Är det alltså så att Wallersteins pessimism är korrekt och Comtes optimism naiv? Det är inte så säkert. Sociologin har under sin korta livstid ackumulerat en fantastisk arsenal av kunskaper. Vi vet en hel del och kan förklara mycket. Ämnet täcker idag det mikroskopiska och det makroskopiska, och det långsamma och det snabba; allt från hundraåriga globala processer till samspel vid ett cafébord under en tiondels sekund. Vi vet vilka mekanismer som styr mänsklig interaktion och hur de mänskliga subjekten "konstitueras." Vi kan förklara varför kriminalitet uppstår, våldets och fatigdomens orsaker och konsekvenser, arbetslivets dynamik, familjens förändringar, kulturens och medias inverkan på tänkandet, byråkrati och institution, avvikande beteende, ritualism och konformism, konflikt och konsensus, relationen mellan organisation och ideologi. En stor del av våra förklaringsmodeller går tillbaka till triaden klass – kön – etnicitet, alltså det moderna samhällets bestående ojämlikheter, gränsdragningar och kategoriseringar.

Mer generellt: Comte ville formulera de lagar som styr samhällsutvecklingen. Ordet "lag" framstår numera som hopplöst föråldrat. Men om ordet översätts till rums- och tidsbundna regelbundenheter så har den moderna sociologin funnit ett flertal sådana genom att identifiera de bestående mekanismer som gör att mönstren föreligger, mönster som till och med kan användas för att förutsäga samhälleliga tillstånd (även om de oftast endast innebär extrapoleringar).

Vidare har sociologin under det senaste århundradet utvecklats serier av metoder för datainsamling. Inom den kvantitativa sociologin/samhällsvetenskapen har den teknologiska utvecklingen tillsammans med avancerade statistikprogram medfört att mycket stora datamängder kan bearbetas med en exakthet som skulle ha gjort klassikerna gröna av avund. Till detta kommer den snabba utvecklingen och preciseringarna av de kvalitativa metoderna, allt från textanalys och intervjutekniker till regler för hur deltagande observation kan göras på tillförlitliga sätt.

Sociologin är också *reaktiv*, det vill säga den använder sina analysredskap på moderna samhälls skeenden. Det senaste decenniet har det publicerats mängder av ana-

lyser av globaliseringens dynamik, migration, religionernas kamp, nya exploateringsformer, batterier av EU-frågor, klimatfrågan, ja till och med analyser av den senaste olympiaden.

Vi har alltså mängder av kunskaper och kan rekommendera åtgärder. Problemet är att dessa ofta inte är ekonomiskt eller politiskt gångbara. Inte sällan är de för krångliga, komplexa och dyrbara. De är inte heller evidensbaserade, vilket oftast också är en omöjlighet eftersom samhället består av öppna system. Ett skäl till den låga värderingen av sociologisk/samhällsvetenskaplig kunskap bygger på missuppfattningen att vår typ av kunskap kan eller bör bedömas med kriterier från naturvetenskap (eller humaniora). Samhällsvetenskaperna behöver sina egna kriterier på vetenskaplighet, sin egen vetenskapsteori – i det avseendet är delar av Comtes förslag inte så dumma, och de går att vidareutveckla.

Wallerstein menar att den fria grundforskningens tid är över, eller är på väg att ebba ut. Det är förstås svårt intill omöjligt att säga om så är fallet eller om det bara rör sig om en konjunkturell svacka. Om Wallerstein har rätt så kommer den universitetsbaserade sociologin att ytterligare pressas mot ateoretisk utredningsverksamhet genom att underordnas externa beställares finansiering och önskemål. Å andra sidan har den fria sociologin "alltid" funnits. Flera av de tidiga sociologerna var inte universitetsanställda. De var inte fångade i någon av de idag disciplinerande skolorna (eftersom de inte fanns), vilket skulle göra det möjligt att spekulera i framväxten av en ny typ av icke-universitetsbunden framtida sociologi.

Wallerstein anser vidare att vi bör bryta ner ämnesgränser och samarbeta mycket mer med andra ämnen, det vill säga arbeta tvärvetenskapligt. Det är naturligtvis riktigt – där så är meningsfullt. Vissa frågeställningar är naturligt tvärvetenskapliga, andra inte. Men det sociologiska perspektivet har också ett värde i sig, och det är i behov av att ständigt vidareutvecklas och fördjupas. Den amerikanska sociologen Janet Salzman Chafetz (1998: 1) fångar situationen perfekt:

"Vad som gör sociologin till en disciplin är vare sig våra forskningsmetoder eller vårt ämnesområde, som vi delar med en mängd andra tillämpade och icke-tillämpade akademiska områden. Det är snarare de sätt på vilka vi tolkar förstår och förklarar de olika fenomen vi undersöker – våra teorier och begrepp – som ger oss relativt unika perspektiv och utgör vårt *raison d'etre* som forskningsområde."

Det är de teoretiska förklaringsmodellerna som ger sociologin dess *differentia specifica* och legitimerar den som vetenskap.

Så vad är slutsatsen av ovanstående lilla tankebana? För det första är det lätt att konstatera att vi inte har förverkligat Comtes vision. Vi har inte skapat en universell konsensus och säkerligen inte heller ökat lyckan på jorden många grader, om någon. Vi har inte utarbetat en vetenskap med vilken alla sociala fenomen kan förklaras, förutsägas och åtgärdas. Men jag är inte säker på att Comte skulle vara särskilt missnöjd ändå. Vi har som sagt en bred och djup ackumulerad arsenal av kunskaper som hade vunnit hans gillande. Syntetiseraren Comte skulle antagligen föreslå att vi försöker

minska fragmenteringen i ämnet genom att sätta samman delarna bättre, till en eller några helheter. Dessutom menade Comte att vetenskaper mognar långsamt, och sociologin är en ung vetenskap – massor återstår att göra, vid eller utanför universitet och högskolor.

Referenser

- Comte, A. (1979/1844). *Om positivismen*. Surte: Bokförlaget Korpen.
- Comte, A. (1974/1830-42). *The Positive Philosophy*. New York: AMS Press.
- Salzman Chafetz, J. (1998). "Message from the chair: Communicating with non-theorists." *Perspectives. American Sociological Association, Newsletter*.
- Wallerstein, I. (2006). *Europeisk universalism*. Stockholm: Tankekraft förlag.
- Wallerstein, I. (1998). *Öppna samhällsvetenskaperna. Rapport från Gulbenkian-kommittén för samhällsvetenskapernas omstrukturering*. Göteborg: Daidalos.

Recensioner

Gunilla Olofsdotter (2008) *Flexibilitetens främlingar – om anställda i bemanningsföretag*. Mittuniversitetet: Department of Social Science.

Det är alltid intressant när någon tar en dagsaktuell företeelse och tillämpar klassiska sociologiska tankar på denna. I detta fall handlar det om bemanningsföretagets konsult och klassikern är Simmels *Främlingen*. Gunilla Olofsdotter tar i sin avhandling *Flexibilitetens främlingar – om anställda i bemanningsföretag* även upp och tillämpar Norbert Elias klassiska analys av "outsidern" i hans *The established and the outsiders*.

Grundfrågan i Olofsdotters avhandling gäller konsulternas position i relation till kundföretaget och dess anställda. Är de maktlösa "outsiders"? Eller är konsulternas position den som Simmel beskriver: främlingen som kommer idag och stannar i morgon?

Olofsdotters avhandling är en sammanläggningsavhandling. Den består av en kapp på 65 sidor samt fyra artiklar. Avhandlingen beskriver och analyserar en egentligen nygamal företeelse för Sveriges del. Det har ju alltid funnits säsongarbetare och reservarméer som kallas in vid särskilda tillfällen. Just den typ av personaluthyrning som det handlar om här startade emellertid för Sveriges del först 1993. Då blev denna typ av privat arbetsförmedling legaliserad och nästan helt avreglerad.

Samma regler gäller för bemanningsföretag som för andra företag. Personalen som hyrs ut är anställd hos bemanningsföretaget. Det skall även gälla kollektivavtal på bemanningsföretaget och den anställde skall få en viss lön även om han eller hon inte är utthyrd. I den mån det är möjligt bör den anställde ha en tillsvidareanställning.

Idag finns ett fåtal stora bemanningsföretag som har ca 75 procent av marknaden. Därutöver finns inte mindre än 400 mindre bemanningsföretag! Nästan hälften av de anställda är 30 år eller yngre. Även kvinnor och invandrare är överrepresenterade. Branschen är på tillväxt.

Olofsdotter redogör för några kritikers tolkningar. Richard Sennett menar att det finns segrare i denna flexibla ekonomi som attraheras av en fragmenterad tillvaro och stimuleras av att förflyttas mellan olika organisationer. Även Zygmunt Baumann talar om att flexibilitet betyder slutet för arbetet som vi känner det. Han ser ett främlingskap i den nya modernitetens arbetsliv med korttidsanställningar, med osäkra anställningskontrakt.

Det är två undersökningar som bildar underlag för avhandlingen. En utför Gunilla Olofsdotter på ett jämtländskt kundföretag med 500 anställda. (Nyligen hade företaget 700 anställda.) Här intervjuar Gunilla tre personer som är anställda på företaget och tre konsulter som är anställda på bemanningsföretaget. Den andra undersökningen görs på AB Alert, ett bemanningsföretag i Stockholm. Här intervjuas 23 personer: chefer och konsulter. Gunilla Olofsdotter gör också fältanteckningar kring intervjuerna.

Artikeln *Flexibilitetens villkor och konsekvenser inom bemanningsföretagen* grundar sig på studien vid Alert AB. Olofsdotter finner att de som är arbetsledare på bemanningsföretaget och de som är konsulter (de arbetande på värdföretaget) har totalt motsatta intressen. Det som upplevs som stabilitet och känsla av kontroll av arbetsledarna, innebär för konsulterna instabilitet och brist på kontroll. Konsulterna skall ständigt vara beredda med rätt attityd och kläder. De skall ta sig till olika platser vid – ofta – oregelbundna tider. Med sådana konsulter upplever arbetsledarna, å sin sida, stabilitet och kontroll.

Den tredje artikeln är en analys av ledarskapet i bemanningsföretagen. Här tar Olofsdotter verkligen fram ny kunskap. Arbetsledare har krävande uppgifter som drar åt olika håll. Fyra typer av arbetsuppgifter nämns: matchning av konsulter och kundföretag, säljande, personalansvar för konsulterna och så kallad relationsutveckling. På Alert AB var det krav på fem kundbesök i veckan för arbetsledarna i deras egenskap av säljare. De deltog i säljtävlingar och säljdriver. En offensiv försäljningsstrategi var att knacka dörr. De tog en gata i taget. En bemanningsansvarig säger: ”Du måste tagga till dig. När du gjort 20 stycken är du helt slut.”

Det är en intressant och spännande beskrivning. Det är synd när Gunilla Olofsdotter ”allmängör” denna beskrivning. Olofsdotter hänvisar exempelvis till Zerubavels begrepp om det flexibla tänkandet: Ibland behöver man vara rigid, och ibland gränslös i sitt sätt att tänka i ledarskapet. Detta gäller ju i de flesta arbetsledarsituationer. Empirin gav förutsättningar för en mer specifik analys.

Gunilla Olofsdotter tar särskilt i den sista av sina artiklar, som heter *Temporary agency workers' social surfing: switching between stranger and outsider* mer explicit upp grundfrågan: är konsulterna från bemanningsföretaget främlingar med frihet eller perifera och maktlösa outsiders? Främlingens position utmärks av en speciell kombination av avstånd och närhet, av likgiltighet och engagemang, en position som ger möjlighet till frihet. Främlingens position är starkare än outsidersens.

I de beskrivningar vi får i avhandlingen blir svaret att konsulterna tenderar att bli outsiders. I slutet av den inledande kappan ställer Olofsdotter fortsatta frågor. Hon tar där upp Karakayali som gått vidare i analysen av främlingens position i relation till den etablerade gruppen. Karakayali betonar att positionerna är under ständig omförhandling i de sociala interaktionerna mellan grupperna. Det finns en möjlighet såväl till uteslutning som till assimilation. En sådan mer komplex analys hade stärkt avhandlingen. Nu ser vi i första hand utanförskapet i konsultens position.

Jag har en stark upplevelse av att Olofsdotter med det material som hon samlat in kunde ha gjort mer. Det finns en lucka mellan de teoretiska diskussionerna och de empiriska analyserna, samtidigt som läsaren skönjer stora möjligheter. Materialet kunde ha använts mer preciserat och ingående. Jag tror att Olofsdotter själv var väl medveten om detta i sin första artikel och om den brist på kontextuell förståelse som präglade denna. Det låg då ett varsel på kundföretaget på 230 personer. Varslet förverkligades också under den tid som Olofsdotter gjorde sina intervjuer. Problemet i artikeln är att detta för arbetsmiljön så centrala skeende inte behandlas närmare av Olofsdotter.

Vad jag förstod vid disputationen har Olofsdotter upplevt att visst material är känsligt, då hon har tänkt sig fortsatt datainsamling vid bemanningsföretaget. Jag har dock svårt att tänka mig detta. Har inte bemanningsföretagen nytta av att lära känna de egna problemen, till exempel Olofsdotters resonemang kring dolt motstånd? Jag undrar om Olofsdotter verkligen behövt tassa kring vissa frågor.

Min andra kommentar blir även en uppmaning. Gräv djupare i det empiriska materialet. Det gäller att inte bara bygga på utan även att utveckla de analyser som hämtats från de sociologiska klassikerna.

Tredje kommentaren rör en tendens till offertänkande, som finns en hel del i avhandlingen. I detta fall gäller det "konsulterna". De blir mer av outsiders än av främlingar. Osäkerheten i position är säkert påfrestande. Det kunde dock ha varit av intresse att höra om konsulterna skaffade sig någon slags arbetsgemenskap. Fanns det strategier från de bemanningsanställdas sida? Kan man hamna i en viss form av överordning i och med att man kan jämföra med andra arbetsplatser, och på så sätt få en översikt över läget?

Min sista kommentar avser sammanläggningsavhandlingar i allmänhet, som ju per definition byggs upp av delar skrivna vid skilda tider. Jag vill här uppmana till att inkludera självkritik i den inledande kappan. Skribenter behöver inte låtsas som att han eller hon inte själv ser svagheter i de delar i avhandlingen som skrivits tidigare. Avhandlingsförfattaren kan istället vara självkritisk mot sina egna artiklar och på så sätt höja resonemangen i avhandlingen. Läsarna får då vara med om en vetenskaplig utveckling.

Ann-Mari Sellerberg, fakultetsopponent

Gullberg, Anders, Höjer, Mattias & Pettersson, Ronny (red.) (2007)
Bilder av framtidsstaden. Tid och rum för hållbar utveckling.
Stockholm: Brutus Östling Symposium

Ett imponerande svenskt forskningsarbete som tar upp frågan om den hållbara staden finns presenterat i den omfattande boken *Bilder av framtidsstaden. Tid och rum för hållbar utveckling*. Den bygger på en lång rad arbeten utförda av inte mindre än fjorton forskare. Deras ämnestillhörigheter är sociologi, regional planering, nationalekonomi, stadsbyggnadshistoria, ekonomisk historia, etnologi, kemi och historia. Olika institutioner vid Stockholms universitet och KTH, samt FOA har varit involverade i ett gemensamt forskningsprojekt.

Idén om hållbar utveckling lanserades i Sverige 1996 av statsminister Göran Persson i sitt berömda installationstal om "det gröna folkhemmet". En institutionalisering av hållbarhetstanken har därefter tagit vid, och med kraftiga klimatförändringar på global nivå har FN:s idé från 1992, om en samtidig ekologisk, social och ekonomisk förändring av samhället, fått en än starkare förankring i Sverige och världssamfundet. Forskningens uppdrag i denna förändringsprocess är att vara preventiv och förhind-

ra kommande katastrofer. Den ska vara gräns- och disciplinöverskridande och hitta fram till praktiska lösningar i samarbete med andra parter i samhällslivet. Forskningen har därmed hamnat i en ny situation jämfört med den traditionella, där de akademiskt disciplinära normerna dominerat.

Frågan är hur ska vi sociologer möta en sådan utmaning? Ignorera den eller svälja den med hull och hår? Här kan man se olika tendenser både inom politiken och bland forskarna. Många ser det inte som en utmaning utan tar det lätt och sätter helt enkelt en ny etikett på sin forskning, "hållbar utveckling" eftersom det passar sig. Detta kan man notera hos både natur- och samhällsvetare. Forskningen anses tjäna det goda alltså handlar det om hållbar utveckling. För samhällsvetarna leder det till att den ekologiska dimensionen, som tidigare aldrig funnits där, även fortsättningsvis blir negligerad. Naturvetarna däremot fortsätter att negligera den sociala dimensionen. Författarna till *Bilder av framtidsstaden* vänder sig dock emot ett sådant enögt förhållningssätt och vill uppmuntra till en allvarlig diskussion där den grundläggande frågan är: Hur ska stadsbebyggelsen och vardagslivet organiseras för att staden ska bli hållbar, det vill säga bli "en stad där hushållen socialt och ekonomiskt kan leva ett drägligt liv utan att generera en högre resursanvändning än vad jorden tål på lång sikt".

Stockholmsregionen och dess framtida utveckling till år 2050 utgör det utvalda tillämpningsområdet för hur en framtida urbanstruktur och ett möjligt vardagsliv kan gestaltas. Därmed blir framställningen specifik men samtidigt har den i högsta grad en generell karaktär. Tidigare forskning om den hållbara staden kan påstås ha fastnat i valet mellan den kompakta kontra den glesa stadsbebyggelsen. Analysen i den här boken går utöver denna den täta stadens "miljöikon" från 1990-talet och bilden av förändrade rum kompletteras med tidsrytmens inverkan kryddad med återhållsamhetens lov.

Tre avgörande dimensioner får definiera den hållbara stadens konstruktion, nämligen urbanstrukturens utveckling, hushållens handlingsmönster samt den använda energitekniken. Med utgångspunkt i dessa presenteras sex olika bilder av hur livet i den framtida hållbara staden kan utspela sig. En så kallad backcasting-metod används, vilket innebär att så kallade "transformerande normativa scenarier" arbetas fram. Målsättningen med denna är inte att finna ett åtgärds paket för en hållbar stad utan att söka göra troligt att ett väsentligt annorlunda samhälle är möjligt, genom att visa på vad som kan förändras och vad som kan vidmakthållas. En uppsättning alternativa bilder framställs och deras relevans prövas. Det här kräver ett stort empiriskt arbete som grundar sig i samtida och historiska undersökningar av dagens samhällsförhållanden.

Bilderna "tecknas" genom en kombination av hur den framtida staden kan ordnas å ena sidan, samt hur hushållen väljer att ta ut framtidens "energivinster" å andra sidan. Människor kan välja mellan att arbeta längre eller kortare arbetstid och därmed konsumera mer eller mindre. Hushållens tidsrytm kan således präglas av *puls* eller *lugn*. I fråga om urbanstrukturen är olika ideal tänkbara som den monocentriska staden, den polycentriska staden eller den decentraliserade läghusstaden. Genom att dessa tänkbara egenskaper i rummets utformning samt vardagens rytm kombineras, frambring-

as sex olika bilder av den hållbara framtidsstaden. De olika framtidsbilderna beskriver författarna på flera olika sätt genom illustrativa bilder, ord, listor och tabeller.

Tillämpat på Stockholms är framtidens problem hur 700.000 personer ska inhysas och 300 000 jobb tillkomma. En utbyggnad i enlighet med en monocentrisk stadsmodellen skulle betyda en förstärkning av den nuvarande urbanstrukturen. Innerstaden skulle fortfarande vara ett politiskt, ekonomiskt, kulturellt och kommersiellt centrum men med förstärkta och förtätade stadsdelar. Resultatet blir en sammanhängande stadsbebyggelse med livliga kommunikationer med i första hand innerstaden men också sinsemellan. En polycentrisk modell skulle däremot innebära sex stycken tätt byggda mer jämnstarka regionala stadskärnor med underordnade knutpunkter och delregionala centra. Kommunikationerna mellan och inom stadskärnorna ska i den modellen vara väl utbyggda och olika trafikslag mötas i effektiva trafikkruss som bildar regionens nav. I en decentraliserad låghusbebyggelse skulle däremot en mängd småhusområden passas in i de gröna kilar som annars finns mellan bebyggelsen och modellen blir ytterst markkrävande.

Livet i dessa urbana miljöer skulle dock skilja sig avsevärt beroende på hur människor väljer att leva sin vardag. I framtidsbilderna förutsätts att en ökad tillväxt kommer att ske och att i pulsalternativet har människorna samma arbetstid som idag. Större ekonomiska möjligheter uppkommer därmed och antas leda till ökad konsumtion av teknik och varor men framförallt av fler tjänster som kultur, sport och fritidssysselsättningar. I lugnalternativet däremot har människor valt att bibehålla dagens standard och i stället ta ut den ekonomiska tillväxten i form av arbetstidsförkortningar, vilket torde leda till ökad koncentration till hemmet och de lokala förhållandena.

Vilka ståndpunkter intar då den här bokens författare? Är de "teknik-" och/eller "tillväxtfientliga"?

De är varken det ena eller andra. De ser en snabb teknisk utveckling som en förutsättning för en hållbar utveckling, men gör bedömningen att det kommer att dröja lång tid innan tekniken kan uppfylla sin målsättning. I den här studien är utgångspunkten att energimängden ska kunna sänkas med 60 procent i de svenska städerna. I ett nationalekonomiskt avsnitt dras slutsatsen att den framtida miljöanpassningen och användningen av en större andel tjänster, kommer att vara tillväxtdämpande och starkare än de krafter som alstras med en ny tillväxtbefrämjande teknik. Med pulsalternativet, som innebär att arbetstiden förväntas vara densamma som idag, beräknas dock tillväxten bli 1 procent eller 60 procent fram till år 2050. Med alternativet lugn skulle däremot hela produktivitetsökningen ätas upp av den minskade arbetstiden och den ökade andelen tjänster.

I ingen svensk samhällsvetenskaplig studie bearbetas idén om den hållbara staden så ingående som i *Bilder av framtidsstaden*. Här bryts det slentrianmässiga tänkandet kring en tät kontra gles stadsstruktur. Dessutom kan inte den teoretiskt så omhuldade motsättningen mellan ekologisk modernisering och traditionellt miljötänkande upprätthållas. Den ståndpunkt som i stället får vetenskapligt stöd är att betydande tekniska innovationer är nödvändiga, men för att dessa ska få ekologiska konsekvenser krävs också en satsning på en bred tjänstesektor och arbetstidsförkortning. Det

handlar om ett förändrat vardagslivet med ny energieffektiv teknik men utan en större konsumtionsökning och ojämn resursfördelning.

Det här är en omfattande bok med många författare och kapitel. Språket är enkelt och lätt förståeligt men innehållet i sin helhet blir ändå svårångat genom alla sina resonemang och faktauppgifter. Det här arbetet torde bli en grundsten i det framtida studiet av den hållbara staden. Den är skriven för flera än för forskare och en masterstudent yttrade efter en kurs: "Vi skulle kunna ha en hel 7-poängskurs på bara den här boken!" Så spännande kan den bli.

Eva Sandstedt, Sociologiska institutionen, Uppsala universitet

Richard Ek & Johan Hultman (red.) (2007) *Plats som produkt. Kommerzialisering och paketering*. Studentlitteratur.

Antologin *Plats som produkt* består av fjorton kapitel, inklusive inledning och avslutning av de två redaktörerna Richard Ek och Johan Hultman. För att börja med de tolv kapitel som bildar stommen i denna bok, så är sammantaget dessa en intresseväckande provkarta på vad ett tema som plats och kommerzialisering inbjuder till för slags forskning. Det är mångsidigt, även om dominansen av turismens olika platser är slående. Ett givet undersökningsområde verkar den offentliga staden vara. Flera bidrag koncentrerar sig på denna typ av rumslighet. Geograferna Karin Book och Lena Eskilsson beskriver hur det rosa kapitalet under en följd av årtionden har omvandlat – revitaliserat och gentrifierat – ett antal storstäder i Nordamerika och Europa. Stadsdelar som Castro i San Francisco och Soho i London har förvandlats till speciella gayområden, dominerade av homosexuella män. I etnologen Elisabeth Högdahls kapitel fokuseras en specifik stadsdel: District Six i sydafrikanska Kapstaden. Bidraget inriktar sig särskilt på kulturinstitutionen District Six Museum och dess roll för stadens attraktionskraft på turister. "Taktisk attraktivitet" är ett uttryck för att analysera hur turistmagneter skapas underifrån. Geografen Jan Henrik Nilsson diskuterar staden Berlin och dess förhållande till Berlinmuren – en historisk konstruktion som raserades för snart tjugo år sedan, men som fortsätter ha betydelse i det lokala sammanhanget. Kapitlet berör bland annat frågor om historiebruk och uppkomsten av en särskild sorts lokal nostalgi – den DDR-vänliga "ostalgin". I geografen Richard Eks bidrag står det internationella seglingsevenemanget America's Cup och dess betydelse för staden Malmö i centrum. De gamla industri- och hamnområdena i västra Malmö blir alltmer fashionabla och fungerar som språngbräda för en sorts nyliberal och biopolitisk kolonialisering av staden och dess invånare.

Ett annat sätt att närma sig kommerzialiseringen av staden är att undersöka en typ av urbana platser som utbredningsmässigt sett är betydligt mindre och till sin karaktär betydligt mer slutna och privata än exempelvis en stadsdel. Det är en sorts mikroplatser (mitt eget ord) där ekonomisering har särskild relevans. Geografen Veronica Åberg diskuterar i detta avseende en speciell mässa i Stockholm där representanter för

den nordiska ”mötesindustrin” träffas. Kapitlet är spännande eftersom det är rätt experimentellt skrivet. Läsaren växlar mellan en närgången beskrivning i jag-form av mässan som mötesplats och en mer teoretisk diskussion kring Gilles Deleuzes och Félix Guattaris tankar om rörelse och begär. Företagsekonomerna Szilvia Gyimóthy riktar uppmärksamheten mot en speciell trend inom dagens hotellbransch – att marknadsföra och inreda det egna hotellet med sociala representationer som spelar på människors föreställningar om vad ett hem är. Hotellen simulerar ”hemma” och omvandlas samtidigt till en sorts mångtydiga ”hyperhem” med inslag av ”icke-plats”. Dessa tankar om hemma och dess motsats borta vidareutvecklas av sociologen Erika Andersson Cederholm i ett kapitel om den nya landsbygdsturismen som möjliggör för utomstående (stadsbor, får man anta) att bo på bondgård en tid. Här diskuteras bland annat hur bondgården förvandlas till en plats för deltagande i olika sociala aktiviteter för turisterna, en plats för relationsturism och sociabilitet.

Några bidrag i antologin utgår från regionen snarare än staden i sin problematisering av plats och kommersialisering. Det är den virtuella eller föreställda regionen som skildras, medan den typen av undersökningar som analyserar regionen som en förkroppsligad plats lyser med sin frånvaro. I sitt kapitel om medier och platsmarknadsföring sätter medie- och kommunikationsvetarna Jesper Falkheimer och Åsa Thelander fingret på en form av nationskritisk och historielös ”elitregionalisering” av Skåne utifrån sina analyser av innehållet i livsstilsmagasinet *Skåne*. I geografen Johan Hultmans bidrag handlar det om den elektroniska marknadsföringen av Skåne som upplevelseregion. Utifrån uttrycket ”klibbiga landskap” skärskådas golf turismens Skåne. Etnologen Robert Willim diskuterar den indiska regionen Ladakh i termer av en imaginär geografi med koppling till västerländsk självförståelse. Den förhållandevis isolerade bergsregionen har förvandlats till en djupt exotisk plats i takt med att de västerländska turisterna blivit allt fler i området. Etnologen Katarina Saltzman resonerar kring hur de svenska skärgårdarna marknadsförs som en sorts rum (eller regioner) för rekreation och för drömmar om det goda livet. Skärgården beskrivs som en plats för exklusiva upplevelser och som en lagom avlägsen plats, där stressade storstadsbor kan njuta av sin avskurenhet utan att egentligen vara isolerade eller särskilt långt hemifrån.

Ett bidrag i antologin utmärker sig genom att behandla en platsproblematik utan uppenbar anknytning till turismen. Företagsekonomerna Hervé Corvellec diskuterar hur ”blåsig platser” har blivit en kommersiellt attraktiv typ av plats för vindindustrin, men också en arena för politisk kamp mellan olika intressen. Han beskriver de strukturella och nyliberala förutsättningarna för hur landskapet industrialiseras och i mångas ögon förfulas.

Det är utmärkt att platsbegreppet diskuteras så utförligt i Eks och Hultmans inledning och avslutning. En rad centrala teoretiska förutsättningar berörs: människor är platsbundna varelser; det pågår ett alltmer intensivt produktgörande av platser; plats konstrueras socialt, har en mening och funktion som skapas i sociala relationer; platser är inte statiska utan ständigt föränderliga; platser är mötesplatser, öppna och porösa till sin natur; plats har koppling till rörelse, hastighet, platslöshet. Men när jag

granskar texten närmare störs jag av en tendens, som måste vara besvärande för en antologi som ser sig som del i en tvärvetenskaplig dialog om plats. Platsbegreppet beskrivs nästan uteslutande som en analytisk tummelplats för geografer. Det finns några pliktskyldiga hänvisningar till "stora filosofer", men de grundläggande resonemangen förs i huvudsak utifrån vad geografer har sagt i frågan. Med tanke på att antologin omfattar både etnologiska och etnografiskt inspirerade arbeten är det oförståeligt att de summerande delarna inte behandlar den betydande socialantropologiska och etnologiska diskussion om plats och rum som pågått länge i Sverige såväl som internationellt. Om detta paradigm hade uppmärksammats, skulle inte minst frågor om kropp och globalisering blivit belysta med större skärpa.

Det andra huvudbegreppet, kommersialisering, får mer begränsat utrymme av redaktörerna. Faktum är att ingen bestämd definition av begreppet ges. I avslutningen förekommer adjektivet "kommersiell" i olika kombinationer för att liksom ingjuta en bestämd samhällskritisk anda i texten – kommersiella strategier, kommersiella kontexter, kommersiella transaktioner, kommersiella praktiker... Men ordrikedomen blir förvirrande, man längtar efter en klar och koncis redogörelse: Vad är kommersialisering, och, ej att förglömma, vad är *inte* kommersialisering?

Plats som produkt är icke desto mindre intressant läsning. De många författarna, med sina olika stilar och förmågor både vetenskapligt och språkligt, drar åt ett och samma håll och helhetsintrycket är att boken är en väl sammanhållen och paketerad produkt!

Markus Idvall, Etnologiska institutionen, Lunds universitet

Martin Berg (2008) *Självets garderobiär. Självreflexiva genuslekar och queer socialpsykologi*. Lund Dissertations in Sociology 81.

Judith Butlers *Gender Trouble*, som publicerades 1990, kan ses som paradigmatiske, genom att den åstadkom ett nytt sätt att förstå genus. Det väsentliga med Butlers text var inte att hon insisterade på att genus "görs", utan att hon hävdade att detta görande *i sig* innebär att upprätta för omvärlden begripliga samband mellan kropp-genus-begär. Därav det starka fokus hon lägger på den disciplinära maktens diskursiva regleringar. Att vara en godtagbar individ i samhället, är liktydigt med att inordnas i dessa regleringar. Och att uppvisa ett begripligt genus är nödvändigt villkor för att erkännas som individ. Butler hävdar inte att det skulle vara omöjligt att existera utanför genusnormerna eller diskurserna. Men denna existens innebär att riskera obegriplighet och därmed att inte uppfattas som fullvärdig medborgare i samhället. Denna utsatta, icke-privilegierade position innebär dock också, i Butlers ögon, möjligheter till förändring.

Martin Berg har i sin avhandling *Självets garderobiär* som projekt att försätta queerteori och klassisk socialpsykologi i dialog med varandra. Dialogen handlar om "vad som gör en människa möjlig och under vilka villkor hon eller han tvingas handla för

att bli till som en sådan.” Berg menar att queerteorin har haft alltför ensidigt fokus på kulturella uttryck och diskursiva regleringar. Han hävdar istället vikten av att sociologisera queerteorin och har ambitionen att utveckla en queer socialpsykologi.

Frågan om hur genus görs står i centrum för Bergs avhandling. Men den berör även grundläggande socialpsykologiska frågeställningar, som den sociala människans tillblivelse. För att människan ska bli en social varelse måste hon lära sig spelets regler, vad som gäller i det samhälle hon befinner sig i, och ha en viss benägenhet att följa dessa regler. Men hur ska man förstå det om hon *inte* gör det? Om hon bryter mot en av mest genomgripande regleringarna, nämligen att uppvisa ett giltigt genus?

Centralt i Butlers förståelse av genus är att individen måste framställa sambanden mellan kropp-genus-begär som naturliga. Det är därför intressant, menar Berg, att studera genuspraktiker som *inte* redan vilar på sådana samband, utan medvetet och aktivt arbetar med att just framställa dem. Berg använder sig av Butler men också den klassiska sociologen George Herbert Mead, verksam i början av 1900-talet. Istället för att som Butler ty sig till psykoanalytisk teori i försöken att säga något om mänsklig subjektivitet ser Berg en annan väg att gå. Meads symboliska interaktionism ger en möjlighet att tänka förbi den diskursiva begriplighet som Butler postulerar som tvingande. Utifrån mötet mellan dessa teoretiker vill Berg mejsla fram ett aktörsbegrepp som starkare uppmärksammar självreflexivitet som beroende av social interaktion, samtidigt som han inte förnekar kraften i de diskursiva regleringarna.

Butlers perspektiv är konsekvent icke-heteronormativt och hon problematiserar alla former av stabila subjekt. Mead var sociolog som undersökte och förordade anpassning, och hans individ var manlig och borgerlig (och, får man förmoda, vit och heterosexuell). Båda uppfattar emellertid individen som möjliggjord av sociala sammanhang – diskursiva regleringar respektive social interaktion – vilket gör en dialog mellan dem möjlig att iscensätta. Och Bergs avhandling visar att det finns mycket att utvinna ur en sådan dialog.

Bergs empiriska material består av självpresentationer och fragment av dagböcker från nätgemenskapen *gruiser.com*. På denna nätgemenskap, som är avsedd för homo-, bi- och transpersoner, har Berg specifikt studerat man-till-kvinna transvestiters berättelser. Bergs fråga till materialet lyder: Hur kan individen alls utföra begripliggörande praktiker som gör genus på ett sätt som *inte* ligger i linje med dess reglering?

Berg föreslår att man betraktar nätgemenskapen som en provhytt eller lekhage där individen kan pröva sig fram. Men nätgemenskapen har också en annan social betydelse: som medel för självkommunikation. Självpresentationerna är meningsfulla, oavsett om de är fantasier eller mer förverkligade drömmar. I dessa kan individen nämligen utforska vad som är *möjligt* att förändra, och vad som *kan bli* begripligt.

Begreppet ”genuslek” ringar in en praktik där etablerade genusförståelser sätts i gungning. Därmed vill Berg förstå genus som en instabil rörelse och process. Avgörande är att genusleken inbegriper en självreflexiv dimension, där frågan om att göra rätt eller fel finns i centrum. Inte rätt och fel moralisk mening utan i förhållande till genusbegripligheten.

Centralt för avhandlingen är att se hur individer reflekterar kring genusregleringar

och genusbegriplighet. Vad krävs till exempel för att visa feminitet? Och hur kan maskulinitet döljas eller göras ogjord? Dessa två processer är samtidigt närvarande i transpraktiken. Transgenusgörandet kan läsas som inre dramatisering och föreställd social interaktion. Transpraktiken kan därigenom förstås som självreflexiv praktik.

När man följer med i Bergs framställning av det empiriska materialet slås man, liksom författaren själv, av transaktörernas mycket stereotypa genusframställning. Det står klart att man inte kan se transpraktiken som genusöverskridande, i någon enkel mening. Genuslekarna är tvärtom uppenbart beroende av dessa stereotyper för att överskridandet ska bli meningsfullt eller *begripligt*. De upprätthåller på så sätt förekommande genusdiskurser. Men genuslekarna bryter samtidigt mot dessa: De förment naturgivna sambanden mellan kropp-genus-begär visar sig vara medvetet och aktivt framställda.

Berg lyfter fram vad som är möjligt för transaktörerna att erfara och reflektera över och som bidrar till utvecklingen av det sociala självet. Han inför också den viktiga distinktionen mellan de analytiska begreppen *rumsgarderob* och *klädgarderob*. Rumsgarderoben pekar på praktiker vars gränser sätts av det heteronormativa samhället, och klädgarderoben pekar på möjligheter att tänja dessa gränser. Med andra ord: Ju fler feminina kläder transaktören har, desto lättare blir det att visa sig och lämna rumsgarderoben. Begreppet "garderobiär" står för de materialiserade gränser som möjliggör men samtidigt reglerar genuslekarna. Med hjälp av (självets) garderobiär upprättar och överskrider transaktören etablerade genusregleringarna, men också vardagslivet.

Genus måste göras på begripliga sätt, säger Butler. Berg tillfogar att genusgörande praktiker innehåller iakttagbara moment av självreflektion, ja att de *kräver* självreflektion och denna är inte reducerbar till genusdiskurserna i sig, utan bottenar i ett socialt samspel. Transaktören *kan* iscensätta andra förståelser av genus än de som är begripliga i vardagslivet. Och framförallt *kan* individen föreställa sig själv som *igenkännbar*. Denna centrala tes i Bergs avhandling visar på ett begreppsliggjort handlingsutrymme, som är lekfullt men samtidigt diskursivt reglerat.

Socialpsykologin har lagt mycket energi på att se hur aktörernas sociala interaktion återskapar och stabiliserar sociala ordningar. Men vi kan också fokusera på, som Berg gör, hur sociala praktiker är produktiva, att interaktionen också producerar mening och begriplighet. Transpraktiken utgår ifrån och strävar emot genusbegriplighet, men med grund i social interaktion, som inbegriper lek och fantasi. Och för en queer socialpsykologi blir kärnfrågan *hur* genus (och det sociala självet) blir meningsfullt och begripligt inte enbart genom diskursiva regleringar utan också genom social interaktion.

Bergs avhandling är ett problematiserande och en fördjupning av det queera genusbegreppet. Här finns inga analyser av män och kvinnor, eller av manligt och kvinnligt som något förbehållet dessa kategorier, som i det senmoderna genusbegreppet. Och det finns inte heller något försök att analysera andra maktordningar i samhället (som klass, ras, etnicitet, ålder) som i det intersektionella genusbegreppet. Det är alltså viktigt att komma ihåg att det som är fokus här är queerteorins genusbegrepp och Berg

vill göra en fördjupning av detta. Han visar på ett (empiriskt grundat) sätt att fästa blicken på rörelsen och inte stabiliteten i genusgörandet. Och hans studie erbjuder möjlighet att tänka utanför det binära genusbegreppet. Detta är ett värdefullt arbete i sig. Hur relevant det blir i förhållande till andra genusbegrepp får nog framtiden utvisa, och kanske är det främst en empirisk fråga.

Självetts garderobiär är i högsta grad genomtänkt och stilistiskt genomarbetad, och belönar sin läsare sida upp och sida ner med intressanta reflektioner och mycket välgjorda analyser. Bergs framställning av queer socialpsykologi berör det sociala subjektets tillkomsthistoria – och fortlevnad. Det är en egensinnig och ovanligt spännande avhandling.

Margareta Lindholm, fakultetsopponent

Richard Sennett (2007) *Den nya kapitalismens kultur*. Atlas.

Det kan tyckas som om tidpunkten för utgivningen av Richards Sennetts *Den nya kapitalismens kultur* är något illa vald. Begrepp som den nya kapitalismen och den nya ekonomin har tappat i slagkraft under åren efter millennieskiftet och är idag snarast förknippade med en upphaussad Internetekonomi och övervärderade dotcom-bolag. Men Sennett lägger in mer än så i begreppet den nya kapitalismen. Bortanför dataördarnas Silicon Valley och Jonas BirgerSSons fleecetröjor tycker han sig se ett avgörande historiskt brott i kapitalismens organisering på global nivå.

Det grundläggande resonemanget i boken bygger på tankar liknande dem om en stor omdaning i Karl Polanyis anda. Under kapitalismens tidigaste faser var systemet relativt fritt från regleringar och som en följd av detta uppstod en rad kriser som slog tillbaka på själva systemets grundläggande stabilitet. Av detta skäl har det kapitalistiska systemet under historiens gång från Bismarck och framåt "bäddats in" i olika institutionella arrangemang som handskats med de oönskade effekter som uppstår i en renodlad marknadsekonomi. I synnerhet efter andra världskriget utvecklades omfattande statliga välfärdssystem som bidragit med trygghet, stabilitet och kontinuitet där marknaden inte varit i stånd att säkra detta. Parallellt med denna utveckling organiserades kapitalismen på företagsnivå alltmer i enlighet med Webers karaktäristiska idealtyp av byråkratiska organisationer. Idealet som efterlevdes från båda parter var en fast anställning och en trygg, förutsägbar karriär inom det hierarkiska företaget.

Under senare tid noterar Sennett hur utvecklingen tagit en annan riktning och mynnat ut i en allt mer liberal, fragmenterad och snabbväxande kapitalistisk ekonomi. Bakom denna nya omdaning ligger ett antal olika processer. Avregleringar av finansiella institutioner och framväxten av en global finansmarknad har skapat nya förutsättningar för det kapitalistiska systemet. En omfattande maktförskjutning från direktörsstyrda byråkratiska företag till en ekonomisk ordning där investerare och aktieägare utan djupare känslor för företagen styr skeendena håller på att äga rum. De nya makthavarna är mer intresserade av kortsiktiga vinster än långsiktig och hållbar

utveckling för företaget. Stabilitet förknippas alltmer med svaghet och snabba förändringar oavsett konsekvenserna betraktas som ett tecken på innovationskraft. Parallellt med den institutionella förändringen har nytt tekniskt paradigms tagit form där olika former av produktions- och kommunikationsteknologier möjliggör automation av al-lehanda tillverkning och organisationsprocesser.

Liksom i hans tidigare bok *När karaktären krackelerar*, argumenterar Sennett också här för att förutsättningarna för arbetet håller på att förändras drastiskt. Den nya kapitalismens arbetsorganisationer kännetecknas av kortsiktighet, platta strukturer och flexibilitet. Allt färre människor stannar inom samma arbetsorganisation hela sin karriär. Banden mellan företag och arbetstagare försvagas och arbetsstyrkan görs alltmer tillfällig. Verksamheter i periferin läggs ut på entreprenad och korta anställningskontrakt blir legio. Automatiseringen leder inte bara till att ett stort antal arbetare i basen rationaliseras bort, utan också att behovet av chefer på låg- och mellannivå minskar och organisationerna tenderar att bli allt plattare. De tidigare stora och välmående mellanskikten förlorar mark i förhållande till den översta eliten och polariseringen i lönenivån mellan toppen och botten ökar.

I bokens andra kapitel skildrar Sennett hur ett nytt spöke, meningslöshetens spöke, drar fram genom den nya tidens kapitalistiska ekonomier. Där tidigare hantverkskicklighet och erfarenhet legat till grund för status och position i samhälle och företag är det nu andra mera flyktiga egenskaper som står högt i kurs. Den nya kapitalismens flexibla organisationer efterfrågar personer som ständigt kan lära sig nya saker snarare än människor som klamrar sig fast vid gammal kunskap. Rörlighet och anpassningsförmåga premieras medan fördjupning och engagemang bestraffas.

Meningslöshetens spöke har både en individuell och en social aspekt. Den ständigt omtalade flexibiliteten läggs i huvudsak över på individen. Det är individen som hela tiden måste vara beredd att anpassa sig, lära sig nya saker och flytta mellan olika arbetsorganisationer. Få är de människor som passar in i den nya mallen där det är omöjligt att planera livet på lång sikt. Rädslan för att ens kunskap och erfarenhet ska bli överflödlig ligger hela tiden och lurar om hörnet.

Även på ett socialt plan får den utbredda meningslösheten och flyktigheten konsekvenser. Ett kapitalistiskt system som bygger på kortsiktiga transaktioner och en hög grad av rörlighet riskerar att lösa upp de sociala band som tidigare lagt grunden till stabila organisationer och kontinuerlig utveckling i vad Sennett kallar det socialkapitalistiska systemet. Svårskattade värden som tillit, lojalitet och tyst kunskap riskerar att urholkas och tyna bort i de flexibla organisationerna.

I det tredje kapitlet beskriver Sennett hur utvecklingen på det ekonomiska fältet är på väg att sprida sig också till det politiska livet. En alltmer sofistikerad produktionsteknik har gjort alla produkter i princip identiska. Bilindustrin bygger exempelvis på plattformstillverkning där grundplattan är densamma för olika bilmodeller och bilmärken, men där produkterna differentieras från varandra med design och varumärken. Liknande tendenser tycker sig nu Sennett se i den politiska utvecklingen. Gränsen mellan medborgare och konsument är på väg att lösas upp. De politiska alternativ som erbjuds är i stor utsträckning chimärer och baserade på samma politiska platt-

form. Skillnaderna ligger snarare i retoriken eller guldpläteringen som Sennett väljer att kalla det.

Sennett är en god stilist och bokens ringa omfång gör att det är lätt att ta till sig huvudbudskapet. I stora drag är detta budskap dock varken särskilt originellt eller nydanande. Flera av tankarna återfinns i liknande former i sentida betraktelser och analyser av det nya arbetslivet av bland annat Robert Reich, Manuel Castells och Ulrich Beck. Liksom vissa av dessa företrädare ger Sennett en ganska svepande framställning av den nya kapitalismen och de beskrivna tendenserna framstår som allmängiltiga och globala. Samtidigt finns det i texten inga referenser till mer omfattande empiriska undersökningar utanför de egna selektiva fallstudierna. Observationerna torde därmed främst vara giltiga för en relativt begränsad del av den amerikanska ekonomin.

Sennett är visserligen medveten om att den nya ekonomin fortfarande utgör en förhållandevis liten del av den sammanlagda ekonomin men anser ändå att de flexibla spjutspetsföretagen pekar ut riktningen för större delar av ekonomin i framtiden. Det är förvisso också sant att några av de beskrivna processerna (till exempel ekonomisk globalisering, finansmarknadernas liberalisering och informationsteknikens utbredning) är ganska väl dokumenterade. Men Sennetts bild är på samma gång både för vag och för selektiv för att ge någon vidare vägledning varthän dessa processer leder. Det rör sig om komplexa förlopp som interagerar med olika nationella och institutionella kontexter och därmed tar sig olika uttryck på olika platser och i olika organisationer. Möjligen kan boken bidra till att väcka vissa tankeuppslag om varthän denna utveckling barkar och de risker en alltför liberal kapitalistisk ordning för med sig, men en gedigen analys av den nya kapitalismen kräver både ett betydligt rikare empiriskt material och en mer differentierad analys än den som presenteras i boken.

Simon Flyman, Sociologiska institutionen, Stockholms universitet

Sabbatstermin och utveckling av sociologiämnet

Jag har faktiskt aldrig åtnjutit en sabbatstermin. Varje gång det varit på tal har det ointetgjordes av pågående forskning, administrativa plikter, sociala skäl, eller annat. När det så äntligen ser ut att finnas praktiska förutsättningar, var denna möjlighet till fortbildning och nytänkande avskaffad! Nåväl, tack vare välvilja från min moderinstitution i Lund (och ganska många övertimmar) har jag kunnat tillbringa vissa perioder under 2008 på University of California, Berkeley, som Visiting Scholar.

Det är verkligen en spännande tid för en sociolog att vara i USA, och på ett av landets främsta lärosäten för samhällsvetenskaplig forskning, och ha möjlighet med ledande samhällsforskare. Primärvalen, presidentvalskampanjerna, och inte minst den olyckliga kombinationen av lågkonjunktur och finanskris har tillsammans stimulerat och präglat diskussionsämnen om social och ekonomisk politik, institutionell design och statens roll, kollektivt risktagande, rasfrågan, inställning till samkönade äktenskap, katolikers syn på abort, mekanismer för social påverkan, och "tilting points".

Kan det vara en förändring på gång, bort från den individualistiska rational choice-baserade inriktning som tillsammans med "cultural studies" har dominerat samhällsvetenskaplig forskning sedan Nixon-Kissinger-eran, och som medfört att man bara inte orkat diskutera makroprocesser? Det verkar faktiskt så.

Det som är speciellt anmärkningsvärt är att Berkeley Law School, där jag är gästforskare vid Center for the Study of Jurisprudence and Social Policy, under de senaste åren utvecklats från att vara en institution som huvudsakligen utbildar jurister till att bli en modern tankesmedja där jurister tillsammans med ett antal framsynta forskare från den samhällsvetenskapliga fakulteten samarbetar i en rad olika forskningscentra.

Dessa centra bygger vidare på UC Berkeleys framstående, och internationellt kända forskning och utbildning. Inom ramen för deras forskning penetreras de svåraste, viktigaste och mest utmanande frågorna om gränstorna mellan det allmänna och det privata, med förgreningar och effekter långt utanför Californias och även USA:s gränser. Varje center är mångdisciplinärt och tvärsektorielt, och täcker var för sig in hela spektret av universitetsutbud, från grundforskning, policyutveckling, kunskaps-spridning, undervisning och utbildning, inkluderat tjänster och support för lagstiftare och andra intressenter. Efter att ha tillbringat tid i seminarier och deltagit i informella diskussioner är det uppenbart att man här skapat ett fruktbart sammanhang mellan handling och idéer, mellan teori och praktik.

Varje center ges grundläggande finansiering för två verksamhetsår. Under den tiden förväntas forskarna etablera egna finansieringskällor. Förutom alla dessa fantastiska seminarier och workshops utvecklas också ständigt nya forskningsinriktningar och faktisk forskning, på allt mellan miljö- och energipolicies för tredje världen till

globala mänskliga rättigheter 2048! Däremellan regleringsteorianalys, fängelsereformer, hållbar hälsovård, nya indikatorer för social ojämlikhet. Allt detta på juridiska fakulteten

Trots denna frenetiska forskningsverksamhet och det förbluffande höga deltagandet på seminarier och workshops, är utbudet av skrivna och publicerade vetenskapliga verk och artiklar imponerande, liksom även den generositet med vilken man tar sig tid för kollegers arbeten, erbjuder kritik och synpunkter. Därutöver finns – hör och häpna – stort intresse från de mer ambitiösa studenterna att utan ersättning bistå medlemmar av kollegiet – inklusive Visiting Scholars – som forskningsassistenter. Snacka om kulturella skillnader. Det är som en dröm, men det händer verkligen!

Idén med forskningscentra är ju inte obekant i den svenska akademiska miljön, inte minst i form av Linnépengar och Centers of Excellence etc. Det är säkert ett bra sätt att förnya forskningen både teoretiskt och empiriskt. Men med mina erfarenheter från Berkeley Law School så står det klart att det inte bara handlar om att skapa medel för den akademiska infrastrukturen, utom också om hur man ska frambringa entusiasm, och dynamik?

Nja, det är nog inte lätt att i en svenska akademisk miljö och tradition uppnå den grad av nyfikenhet, generositet och levande samarbetsvilja som jag upplevt här på UC Berkeley – en riktig akademisk community. Sociologförbundet har försökt stimulera kreativitet och aktivt vetenskapligt utbyte genom att förstärka arbetsgrupper inom olika delar av svensk sociologi. Vad förbundet måste bli bättre på i framtiden är att sprida kunskap om, och från, svensk sociologisk forskning – inom förbundet och akademien, men också nationellt och internationellt. Det är viktig att ständigt diskutera den tudelning av sociologisk forskning som jag tidigare tagit upp i Sociologisk Forskning under Sociologförbundet har ordet.

Antoinette Hetzler

Sociologförbundets ordförande

En förutsättning för publicering i Sociologisk forskning är att din artikel är en forskningsartikel och inte tidigare publicerad eller under bedömning för publicering av annan tidskrift eller annat förlag. Undantag kan göras för samtidig publicering på flera språk. Artikelförfattare erhåller tre exemplar av numret.

Artiklar

1. Sänd ett exemplar av ditt manuskript som word-dokument till tidskriftens redaktör e-post; sociologiskforskning@soc.lu.se
2. Texten skall utifrån författarens synvinkel betraktas som en färdig artikel.
3. Tidskriften har ett upplägg som består av korta artiklar, mellan 4 000 och 7 000 ord, samt långa artiklar mellan 8 000 och 10 000 ord. Manuset ska vara skrivet med dubbelt radavstånd, försett med goda marginaler. Om inte annat avtalats med redaktionen ska artikeln vara författad på skandinaviskt språk.
4. Redaktionen sänder normalt varje artikel till två anonyma lektörer för bedömning. Av det skälet anges endast titel på artikelns första sida och författaridentitet ska ej heller framgå i texten. På separat blad anges artikelns titel och antalet ord, författarnamn, akademisk titel, institution samt adress till vilken redaktionen ska sända sin korrespondens.
5. Manuskriptet ska innehålla engelskt abstrakt med engelsk titel samt ca fem key words.
6. En kort författarpresentation (två rader) ska bifogas arbetet.
7. Fotnoter ska läggas på sidan där noten förekommer, d.v.s. ej slutnoter.
8. Tabeller och figurer skall vara infogade i den löpande texten.
9. Litteraturhänvisningar i texten görs enligt följande: (Sontag 1977:35) eller Sontag (1977:35).

Referenser

Referenser utformas enligt följande:

Bok:

Pilgrim, D. & Rogers, A. (1993) *A Sociology of Mental Health and Illness*. Buckingham: Open University Press.

Artikel:

Haavio-Mannila, E., Roos, J.P., Kontula, O. (1996) "Repression, Revolution and Ambivalence: The Sexual Life of Three Generations", *Acta Sociologica* 39 (4):409–430.

Kapitel i bok:

Dryler, H. (1994) "Etablering av nya högskolor – ett medel för minskad snedrekrytering?", s 285–308 i Erikson, R. & Jonsson, J.O. (red) *Sorteringen i skolan*. Stockholm: Carlssons.

Recensioner

Recensioner omfattar såväl sociologiska avhandlingar som annan litteratur och kurslitteratur på ämnet. Omfånget för dessa är 1 000 ord. Ange bokförfattarens namn, bokens titel, utgivningsår, ISBN-nummer och förlag.

Repliker

I syfte att skapa en levande debatt finns möjlighet att kommentera texter publicerade i tidskriften. Omfånget är cirka 1 000 ord. Kommentarer ska skickas till redaktionen senast 30 dagar efter det att texten publicerats. Författaren till den text som kommenteras kommer – under förutsättning att kommentaren publiceras – lämnas utrymme för att svara på kommentaren.

Forskningsnotiser

Dessa kan behandla konferenser, forsknings-, politiska, eller andra nyheter i det sociologiska fältet. Omfånget är ca 1 000 ord.

POSTTIDNING B

Avs.

Sociologisk forskning

c/o Sociologiska institutionen

Lunds universitet

Box 114

221 00 Lund

Ännu ett sociologiskt bricolage

I andras hem

Självet, rollerna och pågående koordinationer
av mänskliga handlingar

Motståndets betydelse

Vår bästa tid är nu?

Det sociologiska självförtroendet

Recensioner

Sociologförbundet har ordet